

POČÁTEK BIPOLÁRNÍHO SVĚTA
A KRIZE „PROSTŘEDNÍCH“
MOCNOSTÍ:
DRUHÉ OBDOBÍ V LETECH 1919–1942

Poválečné mezinárodní uspořádání

Státníci větších i menších mocností, kteří se na počátku roku 1919 shromáždili v Paříži, aby zde vyjednali mírovou smlouvu, byli postaveni před řadu problémů mnohem rozsáhlejších a spletitějších, než jakými se museli zabývat jejich předchůdci v letech 1856, 1814–1815 a 1763. Mnoho záležitostí, které byly na pořadu jednání, se skutečně podařilo urovnat a vtělit do versailleské smlouvy (28. června 1919). Ale zmatky, které hýbaly východní Evropou, kde soupeřící etnické skupiny usilovaly o zřízení „nástupnických států“, dále občanská válka a intervence v Rusku i nacionalistická reakce Turecka proti zamýšlenému rozdělení Malé Asie mezi západní mocnosti měly za následek, že se mnoho problémů nepodařilo urovnat až do roku 1920 a některé čekaly na vyřešení až do roku 1923. Z důvodů stručnosti budeme však tento soubor dohod analyzovat vcelku a nebudeme se zabývat jednotlivými dílčími smlouvami v jejich časovém sledu.

Nejvýraznější změnou, ke které v Evropě z hlediska územně-správního uspořádání došlo, bylo vytvoření celé řady národních států ze zemí, které dříve byly součástmi habsburské, romanovské nebo hohenzollernské říše. Jednalo se o Polsko, Československo,

Rakousko, Maďarsko, Jugoslávii, Finsko, Estonsko, Lotyšsko a Litvu. Etnicky soudržné Německo zasáhly sice v jeho východní části mnohem menší územní ztráty než sovětské Rusko nebo rakousko-uherské mocnářství, které se zcela rozpadlo, zato však bylo oslabeno jinak. Francii muselo navrátit Alsasko-Lotrinsko, byla upravena jeho hranice s Belgií a Dánskem, Porýní okupovala vojska Dohody a Francie ekonomicky vykořisťovala Sársko. Dále mu byly uloženy bezprecedentní „demilitarizační“ podmínky (např. minimální armáda a nepatrná flotila pouze na ochranu pobřeží, zákaz leteckých sil, tanků i ponorek, rozpuštění pruského generálního štábu) a obrovské reparace. Rozsáhlá německá koloniální říše připadla Británii, samosprávným dominiím a Francii, stejně jako se turecké državy na Středním východě staly britskými a francouzskými mandáty, formálně spravovanými nově utvořenou Společností národů. Na Dálném východě získalo Japonsko skupinu ostrovů severně od rovníku, která dříve náležela Německu, ale provincii Šantung v roce 1922 vrátilo Číně. Na washingtonské konferenci v letech 1921–1922 uznaly mocnosti územní status quo v Tichomoří i na Dálném východě a souhlasily s omezením velikosti svých válečných loďstev podle stanoveného poměru, aby se zabránilo námořnímu soupeření mezi Anglií, Spojenými státy a Japonkem. Tak se počátkem dvacátých let našeho století zdálo, že jak na Západě, tak na Východě se mezinárodní systém stabilizoval – a nesrovnalosti, které zůstaly (popřípadě se mohly objevit v budoucnu), měly být nyní řešeny na pravidelných zasedáních Spojených národů v Ženevě, a to navzdory překvapivému odchodu Spojených států z mezinárodní scény.¹

Náhly americký ústup do přinejmenším relativního diplomatického izolacionismu po roce 1920 jako by protirečil oněm světovým mocenským trendům, které se rozvíjely – jak jsme už podrobně uvedli dříve – od devadesátých let minulého století. Prorokové světové politiky považovali v předchozím období za samozřejmé, že mezinárodní scénu budou stále silněji ovlivňovat, popřípadě ovládat tři rozpínající se mocnosti, a to Německo, Rusko a Spojené státy. První z nich namísto toho utrpěla zásadní porážku, druhá se zhroutila v revoluci a poté se pod vedením bolševiků stáhla do izolace a třetí, ačkoli byla v roce 1919 zjevně nejmocnější zemí světa, dala přednost ústupu z centra diplomatického dění. A tak to vypadalo, že se o mezinárodních záležitostech let dvacátých i pozdějších stále ještě bude rozhodovat ve Francii a v Británii, přestože byly první

světovou válkou těžce poškozeny, nebo ve Společnosti národů, kde hráli první housle také francouzští a britští státníci. Rakousko-Uhersko zaniklo. Itálie, kde Národní fašistická strana vedená Mussolinim upevnila po roce 1922 svoji moc, byla relativně klidná. Stejně tak Japonsko, které zřejmě uspokojila rozhodnutí washingtonské konference z let 1921–1922.

Zdálo se, že eurocentrický model světa zůstal zachován, i když poněkud kuriózním a (jak ještě uvidíme) nepřírozeným způsobem. Diplomatické tahy tohoto období se silně zaměřují na francouzské „zabezpečování“ před příštím německým vzestupem. Zároveň s tím, jak americký Senát odmítl versailleskou smlouvu, ztratila Francie speciální anglo-americkou vojenskou záruku, a tak se pokoušela vytvořit celou řadu náhrad. Vybízela státy východní Evropy k vytvoření „antirevizionistického“ bloku (takzvaná Malá dohoda z roku 1921), uzavřela jednotlivé smlouvy s Belgií (1920), Polskem (1921), Československem (1924), Rumunskem (1926) a Jugoslávií (1927). Držela velice silnou armádu i vzdušné síly, aby zastrašila Němce a mohla intervenovat – jako v roce 1923 při rúrské krizi, kdy Německo odmítlo splácet reparace. Rovněž se snažila přesvědčit jednotlivé britské vlády, aby znovu vojensky garantovaly francouzské hranice, a to se jim podařilo pouze nepřímo v multilaterální smlouvě z Locarna z roku 1925.² Toto období je také obdobím intenzivní finanční diplomacie, neboť provázaný problém německých reparací a válečných dluhů Dohody kalil vztahy nejen mezi vítězi a poraženými, ale také mezi Spojenými státy a jeho nedávnými evropskými spojenci.³ Finanční kompromis Dawesova plánu (1924) situaci podstatně zklidnil a připravil na příští rok půdu pro locarnskou smlouvu. Následoval vstup Německa do Společnosti národů a potom pozměněné finanční urovnání podle Youngova plánu (1929). Koncem dvacátých let se začal do Evropy vracet blahobyť a Společnost národů byla považována za důležitý nový prvek mezinárodního systému. Nebývalé množství států se slavnostně zavázalo (pařížským paktem z roku 1928), že nebudou vzájemné rozepře řešit válkou, a tak se zdálo, že se diplomatická scéna vrací do normálu. Státníci jako Stresemann, Briand a Austen Chamberlain byli svým způsobem moderními obdobami Metternicha či Bismarcka a setkávali se v rozličných evropských lázních, kde domlouvali světové záležitosti.

Navzdory těmto povrchním dojmům však byly nosné struktury mezinárodního poválečného systému výrazně odlišné a daleko

křehčí než ty, které ovlivňovaly diplomacii o půlstoletí dříve. Především je poznamenaly ohromné ztráty na obyvatelstvu a ekonomické škody způsobené čtyřmi a půl roky „totální“ války. V bojích bylo zabito kolem 8 000 000 mužů, dalších 7 000 000 zůstalo s trvalými následky a dalších 15 000 000 bylo „více méně vážně zraněno“.⁴ Většina z nich byla na vrcholu produktivního věku. Navíc Evropa *mimo* Rusko přišla o více než 5 000 000 civilních osob, což byly ztráty kvalifikované jako „válkou způsobené případy“ – „nemoci, hladomor a strádání v důsledku války, jakož i ztráty způsobené vojenským konfliktem“.⁵ Ruské ztráty doplněné krutými úbytky v občanské válce byly mnohem vyšší. Válečný „porodní deficit“ (způsobný odvelením ohromného množství mužů na frontu, takže se populace nemohla obnovit na původní předválečný stav) byl také nesmírně vysoký. A třebaže velké bitvy skončily, docházelo k bojům a masakrům i v poválečných pohraničních konfliktech například ve východní Evropě, Arménii a Polsku. Navíc žádná z těchto válkou oslabených oblastí neunikla v letech 1918–1919 strašlivé epidemii chřipky, která skosila další miliony. A tak celkový počet mrtvých a následky války postižených osob v tomto rozsáhlém období může obnášet až 60 000 000 lidí, z nichž téměř polovina pocházela z Ruska, které bylo spolu s Francií, Německem a Itálií poškozeno nejvíce. Neexistuje způsob, jak změřit osobní bolest a psychologické šoky, které tato lidská katastrofa vyvolala, ale není těžké pochopit, proč jimi byli její účastníci hluboce zasaženi, ať už se jednalo o státníky nebo rolníky.

Materiální válečné ztráty rovněž neměly obdoby a těm, kdo spatřili zdevastovanou krajinu severní Francie, Polska nebo Srbska, připravily ještě větší šok: statisíce domů byly zničeny, hospodářské usedlosti vyrabovány, silnice, železnice a telegrafní vedení rozmetány výbuchy, dobytek zporážen, lesy poničeny, rozsáhlé plochy venkovské krajiny se staly pro zemědělství nepoužitelné, protože byly posety nevybuchlými granáty a minami. Když se na seznam škod připojí ztráty v námořní dopravě, přímé a nepřímé náklady na mobilizaci a peníze vydané válčícími zeměmi, pak se celkové náklady stanou tak obrovské, že se vymykají naší představě. Jednalo by se o částku ve výši kolem 260 miliard dolarů, která podle jednoho propočtu „představovala asi šestiapůlnásobek sumy všech státních dluhů, které se nashromáždily na světě od konce osmáctého století do předvečera první světové války“.⁶ Po desetiletích růstu světová průmyslová výroba prudce poklesla. V roce 1920

byla stále ještě o sedm procent nižší než v roce 1913, zemědělská výroba byla asi jednu třetinu pod normálem a objem exportu se rovnal pouze asi polovině objemu v předválečném období. Celkový růst evropské ekonomiky se zbrzdil asi o osm let,* ale jednotlivé státy na tom byly mnohem hůře. Jak lze tušit, Rusko zaznamenalo za zmatků v roce 1920 zřejmě vůbec nejnižší objem průmyslové výroby, který se rovnal pouhým třinácti procentům objemu z roku 1913, ale i v Německu, Francii, Belgii a mnoha zemích východní Evropy byl objem průmyslové výroby přinejmenším o třicet procent nižší než před válkou.⁷

Některé státy byly postiženy válkou krutěji, jiné samozřejmě naopak vyvázly s menšími ztrátami. Mnohé si dokonce svoje postavení vylepšily, což bylo možné především proto, že moderní válka a produktivita průmyslu, kterou válka vyvolala, měly také pozitivní účinky. Z hlediska přísně ekonomických a technických měřítek byly tyto roky svědky mnoha objevů a zlepšení: ve výrobě osobních a nákladních automobilů, v letectví, v rafinaci ropy a chemické výrobě, v elektrotechnice, ve výrobě barviv a slévárenství, chladičů i konzervárenství a v celé řadě dalších průmyslových odvětví.⁸ Je samozřejmé, že jestliže se ekonomika některého státu nalézala stranou frontové vřavy, bylo pro ni daleko snazší vynalé-

Tabulka 26: Ukazatele světové průmyslové výroby v období 1913–1925⁹

	1913	1920	1925
Svět	100	93,6	121,6
Evropa**	100	77,3	103,5
SSSR	100	12,8	70,1
Spojené státy	100	122,2	148,0
Zbytek světa	100	109,5	138,1

** Spojené království, Francie, Belgie, Nizozemí, Německo, Dánsko, Norsko, Švédsko, Finsko, Švýcarsko, Rakousko, Itálie, Československo, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Řecko a Španělsko.

* To znamená, že její objem výroby v roce 1929 dosáhl hodnoty, které by bylo pravděpodobně dosaženo v roce 1921, kdyby nedošlo k válce a kdyby se udrželo tempo růstu z doby před rokem 1913.

zat a obchodně z těchto objevů těžit. Proto také Spojené státy, ale i Kanada, Austrálie, Jihoafrická unie, Indie a částečně i Jižní Amerika shledávaly, že jsou jejich ekonomiky průmyslovými, surovinovými a potravinovými požadavky Evropy, která se zmítala ve zničující válce, rozdmýchávány. Podobně jako v dřívějších merkantilistických konfliktech i teď ztráty jedné země přinášely často zisk zemi druhé, a proto se takový stát staral, aby se válce vyhnul nebo se alespoň uchránil před plným náporem bitvy.

Tyto ukazatele světové průmyslové výroby náš výklad názorně doplňují, neboť ozřejmují jednak míru válečného poškození evropských zemí (především SSSR) a na druhé straně výrazný nárůst ostatních oblastí. Rozšíření industrializace z Evropy do obou Amerik, Japonska, Indie a Australasie, stejně jako zvýšení podílu těchto oblastí na světovém obchodu bylo nepochybně pokračováním ekonomických trendů, které se objevily už koncem devatenáctého století. Tak podle jednoho už dříve zmíněného pozoruhodného propočtu rostly Spojené státy před rokem 1914 tak rychle, že by pravděpodobně v roce 1925 předstihly celkový evropský objem výroby.¹⁰ Válka však tento okamžik uspíšila o celých šest let, takže nastal už v roce 1919. K těmto výrazným posunům světové ekonomické rovnováhy nedošlo během několika mírových desetiletí a ve shodě s tržními silami, jako tomu bylo v období 1880–1913. Namísto toho válečné události a blokáda nastolily vlastní nekompromisní požadavky, a tím silně narušily normální fungování světové výroby a obchodu. Během války například nesmírně vzrostla kapacita výstavby lodí (především ve Spojených státech), aby vyvážíla ztráty způsobené německými ponorkami, ale po období 1919–1920 byl zase na světě lodí nadbytek. V kontinentální Evropě také poklesl během války objem výroby ocelářského průmyslu, zatímco ve Spojených státech a Británii prudce vzrostl, a tak když se evropští výrobci oceli vzpamatovali, byly rozdílly výrobních kapacit strašlivé. Tento problém zasáhl také zásadnější sektor ekonomiky – zemědělství. Během válečných let se objem zemědělské výroby v kontinentální Evropě smrskl a ruský předválečný exportní obchod s obilím přestal existovat, zatímco v Severní i Jižní Americe a v Astralasii došlo k obrovskému zvýšení produkce, a tak tamější farmáři nepopíratelně (byť nezáměrně) těžili z arcivévodovy smrti. Když se však koncem dvacátých let evropské zemědělství zotavilo, museli se výrobci na celém světě potýkat se sníženou poptávkou a poklesem cen.¹¹ Takové strukturální poruchy

postihly všechny oblasti, ale nikde nebyly pociťovány tak tíživě jako ve východní části střední Evropy, kde křehké „nástupnické státy“ zápasily s novými hranicemi, přemístěnými trhy a narušenými komunikacemi. Uzavření míru ve Versailles a překreslení mapy Evropy (zhruba) podle etnických hranic samo o sobě ještě obnovu ekonomické stability nezaručovalo.

Financování války ještě ke všemu nastolilo dosud nebývale spletité ekonomické – a později i politické – problémy. Jen velice málo států (mezi nimiž byla Británie a Spojené státy) se pokoušelo alespoň částečně hradit válečné náklady zvýšenými daněmi, většina zemí spoléhala výhradně na půjčky a měla za to, že poražený nepřítel bude přinucen dluh vyrovnat jako Francie v roce 1871. Veřejné dluhy už nebyly kryty zlatem a překotně narůstaly a papírové peníze, které chrlila ministerstva financí, prudce vyháněly ceny.¹² Vzhledem k ekonomickému rozvratu, jenž způsobila válka, a poválečným územním změnám nebyla v roce 1919 žádná evropská země připravena k tomu, aby následovala Spojené státy v návratu ke zlatému standardu. Nedbalá monetární a fiskální politika v zemích střední i východní Evropy způsobila růst inflace, která měla zhoubné následky. Jednotlivé státy se zoufale pokoušely zvýšit vývoz znehodnocením svých měn, ale toto konkurenční úsilí jen vyvolávalo ještě větší finanční nestabilitu a přinášelo i politickou nevraživost. To všechno bylo ještě komplikováno už tak spleťtými problémy vzájemných půjček mezi jednotlivými státy Dohody a požadavky vítězů (především Francie) na vysoké německé reparace. Všechny evropské státy Dohody byly dlužníky Británie a v menší míře i Francie. Ty byly zase obě silně zadlužené u Spojených států. Navíc bolševici nepřevzali ohromné ruské půjčky ve výši 3,6 miliard dolarů, Američané žádali zpět svoje peníze, Francie, Itálie a ostatní země odmítaly platit dluhy, dokud nedostanou německé reparace, a Němci prohlašovali, že nejsou schopni žádané částky zaplatit. Tak byla mezinárodní scéna po léta plná hořkých hádek, které rychle kopaly hrob politickým sympatiím mezi západní Evropou a čím dál znechucenějšími Spojenými státy.¹³

V roce 1924 sice Dawesův plán finanční rozpory poněkud zmírnil, ale politické i sociální důsledky těchto tahanic byly obrovské, což se projevilo především v německé hyperinflaci předcházejícího roku. Stejně tak zjevné finanční a obchodní upevnění světové ekonomiky v polovině dvacátých let našeho století spočívalo na mno-

hem vratších základech než před první světovou válkou, což bylo samo o sobě velice znepokojivé, i když si to tehdy v plném rozsahu uvědomoval jen málokdo. Ačkoli většina zemí posléze zlatý standard obnovila, byl jemný (a téměř seberegulující) předválečný mechanismus mezinárodního obchodu a pohybu peněz, opírající se o londýnské City, tentam. Londýn sice podnikal zoufalé pokusy vrátit se ke své staré roli včetně toho, že v roce 1925 obnovil předválečný devizový kurz libry (1 libra se rovnala 4,86 dolarům), čímž těžce poškodil britské vývozce. Dál si však půjčoval v zámoří. Protože se evropské mezinárodní dluhy zvyšovaly a Spojené státy se staly největším věřitelským státem světa, bylo zcela přirozené, že se v období 1914–1919 světové finanční centrum přestěhovalo na druhou stranu Atlantiku. Avšak struktura americké ekonomiky byla zcela odlišná, neboť nebyla tolik závislá na zahraničním obchodu a ještě méně byla zapojena do světové ekonomiky. Inklinovala spíš k protekcionismu (především v zemědělství) než k volnému obchodu a chyběla jí obdobná instituce, jako byla Anglická banka. Navíc mnohem živelněji oscilovala mezi vzestupy a náhlými poklesy a také domácí lobby ovlivňovaly americké politiky mnohem bezprostředněji. To všechno mělo za následek, že se mezinárodní finanční a obchodní systém otáčel kolem vratkého a vadného ústředního bodu. Už zde neexistoval žádný „půjčovatel v poslední instanci“, který by nabízel dlouhodobé půjčky na rozvoj infrastruktury světové ekonomiky a stabilizoval přechodné nesrovnalosti v mezinárodních účtech.¹⁴

Tyto strukturální nedostatky však byly koncem dvacátých let našeho století skryté pod povrchem, neboť evropské vlády a samosprávná města se těšily obrovskému přílivu amerických dolarů v podobě krátkodobých půjček. Všichni ochotně nabízeli vysoké úrokové míry, aby mohli takového kapitálu – ne vždy moudře – použít jak na rozvoj, tak na vyrovnání schodku v platební bilanci. Krátkodobé půjčky byly použity na dlouhodobé projekty, značné množství investic (především ve střední a východní Evropě) trvale směřovalo do zemědělství, a tak se posilovaly tlaky na snižování cen zemědělských produktů. Mezitím znepokojivě narůstaly úroky těchto dluhů, a protože nemohly být zaplacený exportem, byly umořovány dalšími půjčkami. Celý tento systém se začal bortit v létě 1928, kdy konjunktura v USA a následné zvýšení úrokových sazeb Federálním rezervním úřadem odliv kapitálu silně snížily.

Ukončení této konjunktury „krachem na Wall Street“ v říjnu 1929

a následné omezení amerických půjček vyvolaly živelnou řetězovou reakci. Nedostatek příhodných úvěrů snížil jak investice, tak spotřebu, stlačení poptávky v průmyslových zemích poškodilo výrobce potravin a dodavatele surovin, jejichž zoufalou odpovědí bylo zvýšení dodávek. Následovalo takřka absolutní zhroucení cen, které jim zase znemožnilo nákup spotřebního zboží. Deflace, opuštění zlatého standardu a devalvace měny, restriktivní opatření v obchodní a kapitálové oblasti, stejně jako neplacení mezinárodních dluhů představovaly různá tehdejší nouzová řešení, z nichž každé však zasazovalo další rány světovému obchodnímu a úvěrovému systému. Arciprotekcionistický Smootův a Hawleyův celní sazebník (jehož záměrem bylo napomoci americkým farmářům) platil v jediné zemi s výraznou kupní silou, a tím ostatním zemím ještě ztížil přístup k dolarům a vedl k nevyhnutelným odvetám, které ničily americký export. V létě 1932 poklesla průmyslová výroba mnoha zemí na polovinu objemu z roku 1928 a světový obchod se smrskl na jednu třetinu. Evropský obchod (o objemu 58 miliard dolarů v roce 1928) se nevzpamatoval ani do roku 1935, kdy dosáhl hodnoty 20,8 miliard dolarů, a zároveň tento pokles poškodil lodní přepravu, lodní průmysl, pojišťovnictví a další oblasti.¹⁵

Avšak neexistovalo účinné mezinárodní řešení, které by pomohlo odstranit strašlivé následky této kruté celosvětové deprese a nezaměstnanost, jež vyvolala. Divoká konkurence v tovární a zemědělské výrobě i v těžbě surovin rozhořčení jednotlivých států jen zvyšovala a ponoukala mnohé politiky, kteří si byli nespokojenosti svých voličů vědomi, aby se pokusili přehrát placení škod na někoho jiného. Extrémnější skupiny, zvláště na pravé straně politického spektra, zneužívaly ekonomického chaosu k tomu, aby útočily na celý systém liberálního kapitalismu a volaly po nesmlouvavé „nacionalistické“ politice, prosazované v případě nezbytí silou. Nejslabší demokratické režimy, především ve výmarském Německu, ale také ve Španělsku, Rumunsku i jinde, se pod těmito politicko-ekonomickými tlaky hroutily. Obezřetní japonští konzervativci byli připraveni o vládu nacionalisty a militaristy. Pokud chtěly západní demokracie v této bouři obstát lépe, museli se jejich státníci soustředit na řízení domácí ekonomiky, která byla do značné míry založena na politice ožebračování sousedů. Ani Spojené státy, ani Francie, které byly zeměmi s největšími zásobami zlata, nebyly ochotny zadluženým státům v nouzi vypomoci. Na-

víc se Francie stále více snažila využívat své finanční síly k ovlivňování německých postojů (což nespokojenost na druhé straně Rýna jenom zvyšovalo) a také s její pomocí podporovala vlastní evropskou diplomacii. Podobně nebylo možné oddělit „Hooverovo moratorium“ na německé reparace, které Francii tolik rozzuřilo, od problému snížení (a nakonec i odepření placení) válečných dluhů, což zase rozhořčilo Američany. Konkurenční devalvace měn a rozpory na světové ekonomické konferenci v roce 1933 ohledně devizového kurzu dolaru a libry tento chmurný obraz dovršily.

Tehdy se kosmopolitní světový pořádek rozpadl do různých soupeřících seskupení. Vznikl šterlinkový blok, který se opíral o britský obchodní model a který posílily „imperiální preference“ otawské konference z roku 1932, dále zlatý blok vedený Francií, na Dálném východě se objevil jenový blok, který vytvořily země závislé na Japonsku, a dolarový blok (když se i Roosevelt vzdal zlatého standardu). Zcela stranou těchto křečovitých pokusů stál SSSR, neúnavně budující „socialismus v jedné zemi“. Tak se trend k soběstačnosti značně rozšířil už před příchodem Adolfa Hitlera, jenž započal program výstavby soběstačné tisícileté říše, ve které byl zahraniční obchod omezen na mimořádné transakce a dohody o výměnném obchodě. Francie opakovaně vzdorovala anglosaské tendenci ovládat německé reparace, Roosevelt prohlašoval, že obchod s Británií je trvale ztrátový, a Neville Chamberlain byl už tehdy přesvědčený o své pozdější poznámce, že americká politika jsou jenom „slova“.¹⁶ A tak demokracie nebyly vůbec připraveny na to, aby dokázaly společně vzdorovat tlakům, které usilovaly o územní změny v chátrajícím světovém uspořádání z roku 1919.

Státníci Starého světa i ministerstva zahraničí se odjakživa marně snažili porozumět ekonomickým otázkám a řešit je, ale zřejmě ještě větší problémy jim způsobil ve dvacátých letech našeho století rostoucí vliv veřejného mínění na mezinárodní záležitosti, a proto nebylo divu, že nostalgicky vzpomínali na kabinetní diplomacii devatenáctého století. Svým způsobem byl tento posun samozřejmě nevyhnutelný. Dokonce ještě před první světovou válkou kritizovala různá politická seskupení z celé Evropy skryté a tajné metody i elitářské předsudky „staré diplomacie“ a žádala reformu, která by státní záležitosti otevřela zkoumavému pohledu národa a jeho zástupců.¹⁷ Volání po takových změnách velice zesílilo v důsledku válečných událostí v letech 1914–1918. Politická vedení, která požadovala totální mobilizaci společnosti, si totiž

uvědomovala, že společnost zase bude na oplátku žádat, aby jí byly válečné oběti a odříkání v době míru vynahrazeny. Důvodem bylo i to, že válka, kterou propaganda Dohody bláhově vydávala za boj za demokracii a národní sebeurčení, opravdu smetla autokratické říše východní a střední Evropy, a nakonec i skutečnost, že se mocný a charismatický Woodrow Wilson zasazoval o nový a osvícený světový řád, přestože Clemenceau a Lloyd George vyhlášovali potřebu totálního vítězství.¹⁸

Ale problém s „veřejným míněním“ po roce 1919 spočíval v tom, že mnohé jeho složky se *nechtěly* ztotožnit s naivními gladstonovskými a wilsonovskými vizemi liberální, vzdělané a pozitivně smýšlející společnosti, prodchnuté myšlenkami sounáležitosti s ostatními národy, založené na utilitaristických předpokladech a respektující právní řád. Arno Mayer ukázal, že „stará diplomacie“, která (jak se všude prohlašovalo) vyvolala světovou válku, byla po roce 1917 odmítnuta nejenom wilsonovským reformátorstvím, ale také bolševiky, kteří kritizovali stávající řád daleko systematictěji, přičemž tato kritika měla značný vliv na organizované dělnictvo *obou* válečných táborů.¹⁹ Tyto snahy přiměly sice bystré politiky typu Lloyda George, aby vymysleli svůj vlastní „balík“ progresivní domácí a zahraniční politiky, a tak neutralizovali Wilsonovu výzvu a současně čelili posunu dělnictva směrem k socialismu,²⁰ ale jejich dopad byl na většinu konzervativců a nacionalistů v táboře Dohody právě opačný. Podle jejich mínění bylo třeba wilsonovské zásady v zájmu národní „bezpečnosti“, která měla být zaručena pouze hraničními úpravami, koloniálními zisky a reparacemi, striktně odmítnout, kdežto leninskou hrozbu, která byla daleko vážnější, bylo třeba nemilosrdně potlačit jak v bolševické domovině, tak (především) v jejích odnožích, které se objevil na Západě. Politika a diplomacie mírového utváření²³ byla jinými slovy zatížena ideologickými a vnitropolitickými prvky v takové míře, s jakou se kongresy z let 1856 a 1878 nesetkaly.

Ale to nebylo vše. Představa první světové války, která v západních demokraciích koncem dvacátých let našeho století převládala, byla poskládána z obrazů smrti, zkázy, hrůzy, zničení a všeobecné marnosti. „Kartaginský mír“ z roku 1919, nedostačující náhrada za přinesené válečné oběti, kterou politikové v těžkých dobách slibovali, miliony zmrzačených vysloužilců a válečných vdov, ekonomické potíže dvacátých let, ztráta víry a zhroucení viktoriánských společenských a osobních vztahů – to všechno bylo

kladeno za vinu pošetilým rozhodnutím z července 1914.²² Ale tento obecně rozšířený odvrát veřejnosti od válčení a militarismu vůbec, smíšený v mnoha zemích s nadějí, že Společnost národů jakékoli opakování této katastrofy znemožní, nebyl sdílen všemi účastníky války – i když angloamerická literatura tvrdí opak.²³ Statisíce bývalých frontových vojáků po celém evropském kontinentě, rozčarováných nezaměstnaností a inflací a znuděných poválečným buržoazním pořádkem, poznamenala válka i jinak. Představovala pro ně vojácké zvyklosti, kamarádství z bojů, vzrušení z násilí a z akce. V těchto skupinách, které existovaly mezi poraženými národy Německa a Maďarska, stejně jako v zahořklém, vítězstvím neuspokojeném italském národě, ale také mezi francouzskou pravicí, měly ohromný ohlas myšlenky nových fašistických hnutí, týkající se pořádku, disciplíny a národní slávy, likvidace židů, bolševiků, dekadentních intelektuálů a uspokojených liberálních středních tříd. Z jejich pohledu (a z pohledu jejich protějšků v Japonsku) byly boj, síla a hrdinství považovány za nadčasové životní hodnoty a naopak zásady wilsonovské mezinárodní spolupráce byly zcestné a zastaralé.²⁴

Nebylo proto divu, že se mezinárodní vztahy ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století stále více komplikovaly ideologií a trvalým štěpením světového společenství do politických bloků, které jenom částečně vybočovaly z dříve uvedeného rozdělení ekonomického. Jednak zde existovaly západní demokracie, a to především v anglicky mluvícím světě, které se dosud nevzpamatovaly z hrůz první světové války. Ty se zaměřily na domácí (především sociální a ekonomické) problémy a silně zredukovaly své obranné instituce. Francouzské politické vedení sice vydržovalo silnou armádu a letectvo, protože se obávalo hrozby obrozeného Německa, ale bylo zřejmé, že mnoho Francouzů válku nenávidělo a toužilo po obnově společnosti. Na druhé straně zde existoval Sovětský svaz, který byl v mnoha ohledech izolovaný od světového politicko-ekonomického systému a který teď získával na Západě mnoho obdivovatelů, protože naprosto účelově nabízel „novou civilizaci“, která *inter alia* unikla hospodářské depresi,²⁵ což byl i jeden z důvodů, proč byl stát bolševiků tak široce nenáviděn. A konečně zde existovaly, přinejmenším v třicátých letech našeho století, fašistické „revizionistické“ státy Německo, Japonsko a Itálie, které byly nejenom zarytě antibolševické, ale také napadaly liberálněkapitalistický status quo, který byl znovunastolen v roce 1919. Z těchto

všech důvodů bylo provádění zahraniční politiky pro demokratické státníky, kteří měli pro fašistické nebo bolševické ideály jen pramálo pochopení a kteří toužili jedině po návratu válkou rozvráceného edwardovského pořádku, mimořádně obtížné.

Ve světle těchto problémů se jevily výzvy eurocentrickému světu, které se po roce 1919 začaly objevovat v tropickém pásmu, jako méně hrozné – ale přesto důležité. I zde můžeme objevit před rokem 1914 zcela nové situace, jako třeba revoltu Arabů Paši v Egyptě, mladoturecké povstání po roce 1908, Tilakovy pokusy zradikalizovat Hnutí indického kongresu a Sunjatsenovo tažení proti západní nadvládě v Číně. Obdobně si historikové povšimli, jak takové události, jako byla japonská porážka Ruska v roce 1905 a nezdařená ruská revoluce z téhož roku, uchvátily a elektrizovaly národněosvobozencká hnutí po celé Asii a Středním východě.²⁶ Ironií bylo – ačkoli se dalo něco takového předpokládat – že čím více kolonialismus pronikal do nerozvinutých společenství, vtahoval je do světové obchodní a finanční sítě a zprostředkovával jim kontakty se západními ideály, tím silnější odezvu domorodců to vyvolávalo. Ať už se projevovala odporem domorodých kmenů proti omezování jejich tradičního životního stylu a obchodu nebo mnohem výrazněji v úsilí právníků a intelektuálů vzdělaných na Západě, kteří se pokoušeli vytvořit masové politické strany a bojovat za národní sebeurčení, výsledkem byla rostoucí nespokojenost s evropskou koloniální nadvládou.

První světová válka tyto trendy ve všech ohledech urychlila. Za prvé zesílila ekonomické vykořisťování surovinového bohatství v tropech a snažila se přimět kolonie, aby přispívaly – jak odvody peněz, tak branců – na velmocenskou válku svých bílých pánů. Tyto aktivity nevyhnutelně nastolily problémy „kompenzace“, stejně jako tomu bylo mezi dělnickými vrstvami v Evropě.²⁷ Navíc operace na západě, jihozápadě a východě Afriky, na Středním východě a v Tichomoří vedly k obecným otázkám po životaschopnosti a trvalosti koloniálních říší a tuto tendenci ještě posilovala propagandistická hesla dohodových mocností o „právu národa na sebeurčení“ a „demokratických ideálech“ i německá antipropaganda zaměřená na maghribské země, Irsko, Egypt a Indii. V roce 1919, kdy evropské mocnosti zakládaly mandátní území Společnosti národů – a tak skrývaly své imperiální zájmy za ještě rafinovanějšími fikovými listy, jak to kdysi popsal A. J. P. Taylor – se v Paříži sešel Panafrický kongres, na kterém si jeho účastníci měli

utříditi názory. V Egyptě byla založena strana Wafd, v Číně se aktivizovalo Hnutí čtvrtého května, Kemal Atatürk se stal zakladatelem moderního Turecka, strana Destúr přeformulovala svoji taktiku v Tunisu, v Indonésii získalo hnutí Sarekat Islam 2 500 000 stoupenců a v Indii Gándhí sjednotil proti britské nadvládě mnoho různých opozičních proudů.²⁸

Ještě důležitější bylo, že této „vzpouře proti Západu“ už nečelily velmoci pod praporem společně sdíleného předpokladu, že přes veškeré vlastní rozdíly se mezi nimi a méně rozvinutými národy světa rozprostírá široká propast. To byla další významná změna od dob berlínské konference o západní Africe. Tato jednota se japonským zařazením mezi velmocenskou elitu stala opravdu nepotřebnou a někteří ze západních myslitelů začali už v roce 1919 rozšiřovat teorii východoasijské „sféry vzájemného blahobytu“.²⁹ Konečnou ránu jí zasadily dvě verze „nové diplomacie“, které prosazovali Lenin a Wilson, neboť přes veškeré politické rozdílnosti oba tito charismatičtí vůdci nesnášeli staré evropské koloniální uspořádání a toužili ho přeměnit v něco jiného. Ani jeden z nich sice nedokázal ze spousty různých důvodů zabránit dalšímu rozšiřování koloniálního panství pod pláštěm mandátů Společnosti národů, ale jejich rétorika a vliv prosákly demarkačními zónami jednotlivých impérií a posílily růst domorodých osvobozenckých hnutí. Zřejmě to bylo v Číně koncem dvacátých let našeho století, kde staré evropské zvyklosti v podobě dohodnutých výhod, obchodního pronikání a příležitostných nátlakových operací začaly ztrácet dech v soutěži s alternativními „pořádky“ navrhovanými Ruskem, Spojenými státy a Japonskem a hroutily se tvář v tvář vzkrášenému čínskému vlastenectví.³⁰

To však neznamenal, že by západní kolonialismus šel ke svému konci. Při různých srážkách s domorodým obyvatelstvem byly pro-
věřeny zbylé síly evropských armád a jejich výzbroje, ať už se jednalo o ostrovní britskou odpověď u Amritsaru v roce 1919, nizozemské uvěznění Sukarna a dalších indonéských národněosvobozenckých vůdců a rozbití tamějších odborových svazů koncem dvacátých let dvacátého století nebo o rozhodnou francouzskou odpověď na vzpouru v Tonkinu, vyvolanou zaváděním intenzivního způsobu pěstování rýže a kaučuku.³¹ A stejně bylo ovšem možno kvalifikovat opožděný italský imperiální vpád do Habeše v polovině třicátých let dvacátého století. Tuto imperiální nadvládu mohly skutečně zviklat až daleko větší šoky vyvolané druhou svě-

ovou válkou. Nicméně koloniální nepokoje hrály v mezinárodních vztazích dvacátých a především třicátých let našeho století důležitou úlohu. Především odváděly pozornost (a prostředky) jistých evropských mocností od jejich zájmu o evropskou mocenskou rovnováhu. Platilo to především o Británii, jejíž vůdce znepokojovala Palestina, Indie a Singapur daleko víc než Sudety nebo Gdaňsk, neboť se jednalo o priority stanovené jejich politikou obrany impéria.³² Obdobně se na události v Africe zaměřovala pozornost Francie a italské vojenské aktivity jim byly podřízeny zcela. A navíc docházelo v jistých případech k tomu, že znovunastolené mimoevropské a koloniální problémy rozdělily spojenecké vazby mocností Dohody z let 1914–1918. Koloniální otázka způsobila nejenom to, že Američané chovali k anglo-francouzské politice ještě větší nedůvěru, ale události, jako byly italský vpád do Habeše a japonský útok na čínskou pevninu, oddělily ve třicátých letech našeho století Řím a Tokio od Londýna a Paříže – a poskytly německým revizionistům potenciální partnery. A zde se opět ukázalo, že jsou mezinárodní záležitosti poněkud složitější, než aby je bylo možno zvládat podle pravidel „staré diplomacie“.

Poslední důležitou příčinou poválečné nestability byla nepřijatelná skutečnost, že se „německou otázkou“ nejenom nepodařilo vyřešit, ale že se stala ještě zapeklitější a naléhavější. Náhlé zhroucení Německa v říjnu 1918, kdy jeho armády stále ještě ovládaly Evropu od Belgie po Ukrajinu, zasadilo krutou ránu nacionalistickým pravicovým silám, které se snažily obvinít „domácí zrádce“ z pokořující kapitulace. Když přinesly podmínky pařížské smlouvy dokonce ještě větší pokoření, spousta Němců odsuzovala jak „otrockou smlouvu“, tak výmarské demokratické politiky, kteří na tyto podmínky přistoupili. Problém reparací a s nimi související hyperinflace v roce 1923 naplnily pohár německé nespokojenosti. Jen velice málo Němců zastávalo tak extrémní postoje jako nacionální socialisté, kteří se objevili ve dvacátých letech jako bezvýznamné výstřední, demagogické hnutí, ale jen velice málo Němců nesměšlelo revizionisticky, ať už v té či oné podobě. Reparace, polský koridor, omezení ozbrojených sil ani oddělení německy mluvících oblastí od vlasti nebylo možno tolerovat věčně. Jedinou otázkou bylo, za jak dlouho se může podařit tato omezení zrušit a do jaké míry bude při takové změně statu quo dána přednost diplomacii před silou. V tomto ohledu Hitlerův nástup k moci v roce 1933 německé úsilí o revizi pouze zesílil.³³

Problém určení „správného“ místa Německa v Evropě byl spojen s podivným a nevyváženým rozdělením mezinárodní moci po první světové válce. Navzdory územním ztrátám, vojenským omezením a ekonomické nestabilitě zůstalo Německo i po roce 1919 stále *potenciálně* nesmírně silnou velmocí. Podrobnější analýzu jeho silných a slabých stránek uvedeme později, ale už teď je třeba říci, že Německo mělo stále ještě mnohem více obyvatel než Francie a že bylo schopno vyrábět zhruba třikrát více železa a oceli. Německá vnitřní komunikační síť zůstala neporušená, stejně jako chemické a elektrotechnické závody, univerzity a technické instituty. „V roce 1919 bylo Německo vyřízené. Bezprostředním problémem byla německá slabost. Avšak během několika let ‚normálního‘ života se problém německé síly objeví znovu.“³⁴ Tolik Taylor, který dále poukazuje na to, že stará rovnováha sil na evropském kontinentě, která pomáhala držet německou rozpínavost na uzdě, přestala existovat. „Rusko se stáhlo, Rakousko-Uhersko zmizelo. Zbývala pouze válkou vyčerpaná Francie a Itálie, dvě země s menším lidským potenciálem a s ještě menšími ekonomickými zdroji.“³⁵ S postupem času nejdříve Spojené státy a po nich Británie daly najevo rostoucí nechuť zasahovat do evropských záležitostí a stále více se jim protivilo francouzské úsilí držet Německo na kolenu. A přece to byl právě pocit ohrožení, který Paříž nutil, aby se snažila všemi prostředky zabránit obnově německé moci. Trvala na úplném splacení reparací, vydržovala veliké a nákladné ozbrojené síly, usilovala o to, aby se Společnost národů stala organizací, která se bude starat o zachování statu quo, a odmítala veškeré návrhy, které by Německu povolily, aby se „dozbrojilo“ na francouzskou úroveň.³⁶ Veškeré tyto snahy zákonitě jenom sytily německou zášť a nahrávaly vábení pravicových extrémistů.

Další zbraní z francouzského diplomatického a politického arzenálu bylo spojení s východoevropskými „nástupnickými státy“. Na první pohled se zdálo, že podpora Polska, Československa a dalších států této oblasti, pro které byly smlouvy z let 1919–1921 neklamným ziskem, byla jak přijatelnou, tak slibnou strategií,³⁷ umožňující obranu před německou rozpínavostí na všech stranách. Ve skutečnosti však měl tento projekt spoustu slabin. V důsledku zeměpisného rozptýlení různých národů bývalých mnohonárodnostních impérií nebylo v roce 1919 možné vytvořit území etnicky soudržná, a proto na opačné straně všech státních hranic žily velké menšiny, které se stávaly nejenom zdrojem vnitřní slabosti, ale

také vyvolávaly cizí zášť. Jinými slovy nebylo Německo samo, kdo prahl po revizi pařížských smluv. A přestože Francie nechtěla za žádnou cenu změny statu quo připustit, byla si vědoma, že ani Británie, ani Spojené státy ke zbrkle ustanoveným a neuspořádaným hranicím v této oblasti žádné velké sympatie nechovají. V roce 1925 dal Londýn jasně najevo, že východní Evropě nebudou dány takové záruky, které by byly obdobou locarnské smlouvy.³⁸

Ekonomické poměry ve východní a střední Evropě situaci ještě zhoršovaly, neboť jednotlivé nově vzniklé státy se ohradily vlastními cly a tarifními opatřeními, a tak se jen zvyšovalo regionální nepřátelství a brzdil celkový rozvoj. V Evropě teď existovalo sedmadvacet měn místo předválečných čtrnácti a přibýlo nových 20 000 kilometrů hranic. Mnohé z nich oddělovaly továrny od surovinových základů, železárny od uhelných pánví a zemědělské oblasti od jejich trhů. Po roce 1919 do těchto nově vytvořených států sice vstupovali francouzští i britští bankéři a podnikatelé, ale jakmile Německo obnovilo v třicátých letech dvacátého století svoji ekonomickou stabilitu, bylo pro tyto země daleko „přirozenějším“ obchodním partnerem. Jednak bylo východoevropskému trhu blíže a bylo s ním propojeno silniční a železniční sítí, jednak mohlo okamžitě absorbovat zemědělské přebytky této oblasti, čehož nebyla pro svou zemědělskou nadprodukcí schopna Francie, ba ani Británie, která měla své imperiální preference. Oplátkou za maďarskou pšenici a rumunskou naftu nabízelo Německo tolik potřebné strojní vybavení a (později) zbraně. A navíc měly tyto země, stejně jako Německo, problémy s valutami, a bylo pro ně výhodnější provozovat výměnný obchod. A tak se střední Evropa z ekonomického hlediska opět stávala oblastí ovládanou Německem.³⁹

Mnoho účastníků pařížské konference z roku 1919 si bylo některých (i když ne zřejmě všech) uvedených úskalí vědomo. Avšak podobně jako Lloyd George se domnívali, že mohou pohlížet na nově vytvořenou Společnost národů jako na „medicínu, léčebnu i útulek... Bude fungovat jako odvolací soud a odčičňovat neomalenosti, přehmaty a křivdy“.⁴⁰ V Ženevě bude možno rozumně vyřešit jakoukoli vážnou politickou nebo ekonomickou rozepři jednotlivých států. Tato cesta vypadala v roce 1919 velice nadějně, ale narazila na tvrdou realitu. Spojené státy se členem Společnosti států nechtěly a se Sovětským svazem se jednalo jako s vyvrhelem a do Společnosti nebyl přizván. A stejně tomu bylo také s poraženými mocnostmi, přinejmenším po několik prvních let. Revizionistické

státy opustily Společnost ve třicátých letech, krátce poté, co rozpoutaly svoji agresi.

Kvůli dřívějším rozporným představám Francouzů a Britů, zda se Společnost stane četníkem, nebo usmiřovatelem, postrádalo toto těleso mocenské donucovací prostředky a mechanismy, kterými by zajišťovalo kolektivní bezpečnost. Ironií osudu nakonec fungovala obráceně, a místo zastrašování agresorů jen působila zmatky v řadách stoupenců demokracie. Západní veřejné mínění, které se obávalo války, ji mělo v nesmírné vážnosti, a již samotná její existence byla základem častých tvrzení, že už není třeba, aby státy vydržovaly obranné síly, protože Společnost dokáže budoucím válkám tak či onak zabránit. Důsledkem pak bylo, že vlády a ministři zahraničí kolísali mezi „starou“ a „novou“ diplomacií, což zpravidla nikam nevedlo, jak ostatně v hojně míře ukázala mandžuská a ha-bešská lekce.

Ve světle všech těchto uvedených problémů a vzhledem k otřesné skutečnosti, že se Evropa pouhých dvacet let po podepsání versailleské smlouvy zapletla do další velké války, sotva překvapí, že historikové toto období považují za „dvacetileté příměří“ a líčí ho jako neradostnou a rozvrácenou dobu plnou krizí, zákeřností, brutality a nečestností. A tak pohlédneme-li na tituly knih jako např. *A Broken World* (Rozbitý svět), *The Lost Peace* (Ztracený mír) a *The Twenty Years Crisis* (Dvacetiletá krize), které tato dvě desetiletí popisují,⁴¹ ocitneme se v nebezpečí, že přehlédneme obrovské rozdíly mezi dvacátými a třicátými léty dvacátého století. Proto si zopakujme, že konec dvacátých let naznačoval, že první světová válka přinejmenším v oblasti mezinárodních vztahů konečně skončila. Tomu nasvědčovala i locarnská smlouva a Kelloggův a Briandův (pařížský) pakt, které urovnaly mnohé z francouzsko-německých rozporů, dále činnost Společnosti národů a rovněž všeobecný návrat blahobytu. Za další rok nebo dva však tuto harmonii rozvrátil zničující finanční a průmyslový kolaps a ještě umocnil pochyby, které proti existujícímu světovému řádu vznášeli japonští a němečtí (a později také italští) nacionalisté. V pozoruhodně krátké době se válečné mraky navrátily. Celý systém byl bytostně ohrožen ve chvíli, kdy na to byly demokracie jak psychologicky, tak vojensky nejméně připraveny a kdy také jejich součinnost byla daleko slabší než kdykoli po mírových jednáních v roce 1919. Ať už byly nedostatky a omyly jednotlivých „usmiřovatelů“ v nešťastných třicátých letech jakékoli, je třeba si uvědomit dosud nevídanou

složitost problémů, se kterou museli státníci v tomto desetiletí zápasit.

Dříve než budeme sledovat, jak se mezinárodní krize tohoto období rozvinuly do války, je důležité znovu analyzovat silné a slabé stránky jednotlivých velmocí, které byly ovlivněny nejenom první světovou válkou v letech 1914–1918, ale také ekonomickým a vojenským vývojem v meziválečném období. Zde nám opět pomohou dříve uvedené tabulky 12 až 18, které ukazují posuny ve výrobní rovnováze mocností. Budeme se o ně opírat ve dvou předběžných poznámkách o ekonomických aspektech přezbrojování. První se týká nerovnoměrného tempa růstu, které bylo ve třicátých letech daleko výraznější než třeba v desetiletí před rokem 1914. Rozložení světové ekonomiky do různých bloků a pozoruhodně rozdílné metody, kterými byla ekonomika jednotlivých států prosazována (od čtyřletých plánů a „nových údelů“ ke klasickým deflačním rozpočtům), ukazuje, že v jedné zemi mohla klidně výroba vzrůstat a množit se bohatství, zatímco v jiné tomu mohlo být právě naopak. Za druhé meziválečný rozvoj vojenské techniky způsobil, že ozbrojené síly byly závislejší na výrobních schopnostech svých zemí než dříve. Vítězství v další velké válce bylo nemyslitelné bez prosperující průmyslové základny a ještě nemyslitelnější bez ohromného vyspělého vědeckého týmu, který stát musel zmobilizovat, chtěl-li udržet krok s novými vývojovými trendy ve zbrojení. Pokud budoucnost spočívá (podle Stalinova hesla) v rukou silných praporů, pak ty zase čím dál víc závisí na moderní technice a masové výrobě.

Vyzyvatelé

Ekonomická zranitelnost velmocí, jakkoli aktivní a ambiciózní měly vedení, byla nejzřetelnější v Itálii třicátých let. Na první pohled vyvedl Mussoliniho fašistický režim zemi ze zákulisí do centra diplomatického dění. Spolu s Británií byla jedním z vnějších garantů locarnské smlouvy z roku 1925, s Británií, Francií a Německem byla také signatářem mnichovské dohody. Itálie si činila nároky na vedoucí postavení ve Středomoří a ty se snažila prosadit jednak útokem na ostrov Korfu (1923), jednak vystupňovanou „pacifikací“ Libye a konečně vysláním velice početných intervenč-

ních sil (na 50 000 italských vojáků) do španělské občanské války. V období 1935 až 1937 Mussolini pomstil porážku u Adowy bezohledným dobýváním Habeše, přičemž zcela ignoroval sankce Spojených národů a nepřátelsky naladěné veřejné mínění. V roce 1934 zase bránil status quo tím, že vyslal vojáky do Brennerského průsmyku, aby odvrátil Hitlerem zamýšlenou okupaci Rakouska, a v roce 1935 pohotově podepsal protiněmeckou dohodu ve Strese. Jeho tirády proti bolševismu mu ve dvacátých letech získaly obdiv mnoha cizinců (včetně Churchilla) a všechny strany si ho v příštím desetiletí předcházely, takže se ho například ještě v lednu 1939 pokoušel Chamberlain v Římě přesvědčit, aby se nenechal úplně vtáhnout do německého tábora.⁴²

Ale oslnivé diplomatické postavení nebylo jediným měřítkem nové italské velikosti. Tento fašistický stát, který vyloučil vzpurnou stranickou politiku, jenž se vyznačoval „korporativistickým“ plánováním ekonomiky namísto dialogu mezi kapitálem a prací a jehož lid se cele poddal vládním aktivitám, nabízel zřejmě nový model pro rozčarovanou poválečnou evropskou společnost – a přitahoval ty, kdo se obávali alternativního „modelu“ nabízeného bolševiky. Díky investicím Dohody industrializace země v období 1915–1918 rychle pokračovala, přinejmenším v oněch odvětvích těžkého průmyslu, která souvisela se zbrojní výrobou. Pod Mussoliniho vedením se stát rozhodl pro ambiciózní program modernizace, který sahal od vysoušení pontinských bažin, přes impozantní výstavbu vodních elektráren až po zdokonalení železničního systému. Byl podporován elektrochemický průmysl a bylo vyvinuto viskózové hedvábí a jiná umělá vlákna. Zvýšila se výroba automobilů a letecký průmysl zřejmě náležel k nejvyspělejším na světě. Italská letadla získala celou řadu ocenění a dosahovala výškových rekordů.⁴³

Rovněž vojenská síla podávala na pohled přesvědčivé důkazy o rostoucím italském postavení. Ačkoli ve dvacátých letech Mussolini příliš peněz na ozbrojené složky nevydával, jeho víra v sílu a výboje spolu s rostoucí touhou rozšiřovat italské državy vedly v letech třicátých k výraznému zvýšení výdajů na obranu. Tak se kolem roku 1935 vydávalo na ozbrojené síly přes deset procent národního důchodu, tedy až jedna třetina státních příjmů, což bylo v absolutních číslech více, než kolik vydávala Británie nebo Francie a mnohem více než Spojené státy. Na vodu byly spouštěny nebezpečně vypadající moderní bitevní lodě, které měly konkurovat

francouzskému válečnému loďstvu i britské středozevní flotile a podporovat Mussoliniho požadavek, aby se Středozevní moře stalo opravdu *mare nostrum*. Když se Itálie zapojila do války, měla sto třináct ponorek, což představovalo „největší flotilu ponorek na světě snad s výjimkou Sovětského svazu“.⁴⁴ Ještě větší částky byly koncem třicátých let přidělovány vzdušným silám (*Regia Aeronautica*), což zřejmě souviselo s počátečním fašistickým důrazem na modernost, vědu, rychlost a půvab. Jak v Habeši, tak ještě v daleko větší míře ve Španělsku předváděli Italové praktické využití vzdušných sil a utvrzovali se (a také spoustu cizích pozorovatelů) v přesvědčení, že mají nejmodernější letectvo světa. Při takovém důrazu na výstavbu válečného námořnictva a vzdušných sil zbývalo sice méně peněz na italskou armádu, ale jejich třicet divizí bylo koncem třicátých let významně přebudováno a rovněž se počítalo s novými tanky a dělostřelectvem. Navíc Mussolini věděl, že v zemi existují ohromné spousty fašistických *squadristi* a vycvičených skupin, takže národ mohl do další totální války skutečně vyslat oněch vyhlašovaných „osm milionů bajonetů“. To vše bylo neklamnou předzvěstí vzniku druhého římského impéria.

Ale jednalo se o pouhý sen, neboť podle mocenskopolitických měřítek byla Itálie nápadně slabá. Klíčovým problémem bylo, že dokonce „na sklonku první světové války byla Itálie podle ekonomických měřítek polorozvinutou zemí“.⁴⁵ Italský příjem na obyvatele v roce 1920 se pravděpodobně rovnal britskému nebo americkému příjmu na obyvatele na počátku *devatenáctého* století a francouzskému příjmu na obyvatele o několi desetiletí později. Údaje o státních příjmech odhalují skutečnost, že příjem na obyvatele na severu země byl o dvacet procent vyšší a na jihu o třicet procent nižší než průměr v zemi a tato propast se trvale rozšiřovala. Díky neutuchající emigrační vlně se italská meziválečná populace zvyšovala pouze asi o jedno procento ročně a hrubý národní produkt rostl ročně o dvě procenta, takže průměrný produkt na obyvatele vzrůstal o pouhé jedno procento ročně, což sice nebylo katastrofální, ale o žádném ekonomickém zázraku se také nedalo mluvit. Příčina italské slabosti tkvěla v pokračující závislosti na zemědělské malovýrobě, která se v roce 1920 podílela na hrubém národním produktu čtyřiceti procenty a absorbovala padesát procent veškeré pracující populace.⁴⁶ Dalším znakem této ekonomické zaostalosti byla skutečnost, že dokonce ještě v roce 1938 směřovala více než polovina rodinných výdajů na potraviny. Fa-

šistické vládě, která kladla silný důraz na přednosti venkovského života, se tento poměr nepodařilo snížit, ačkoli se snažila zemědělství podporovat celou řadou opatření, včetně ochranných cel, rozsáhlé rekultivace půdy a posléze i naprostou kontrolou trhu s pšenicí. Ve svých plánech režim toužil především snížit závislost na zahraničních výrobcích potravin a dále si přál zabránit rostoucímu přesunu rolníků do měst, kde by jen rozmnožovali davy nezaměstnaných, a tak vyostřovali sociální problémy. Důsledkem bylo silné nevyužití pracovních sil na venkově se všemi odpovídajícími rysy, jako je např. nízká produktivita, negramotnost a obrovské regionální rozdíly.

Vzhledem k relativně zaostalé povaze italské ekonomiky a ochotě státu vydávat peníze jak na zbrojení, tak na ochranu drobného zemědělství nepřekvapí, že částka vyšetřená na podnikatelské investice byla nevysoká. Již během první světové války se zásoby domácího kapitálu snížily a dalšími ranami byla ekonomická deprese a příklon k protekcionismu. Společnosti podporované státními zakázkami na letadla nebo nákladní automobily mohly nepochybně dosahovat slušných zisků, ale je nepravděpodobné, že by úsilí o soběstačnost přineslo italskému průmyslovému rozvoji (celkově) nějaký užitek. Cla pouze ochraňovala nevykonné výrobce, zatímco převládající neomerkantilismus oněch let omezil příliv cizích investic, které dříve italskou industrializaci silně stimulovaly. V roce 1938 se Itálie podílela na objemu světové průmyslové výroby pouhými 2,8 procenty, vyráběla 2,1 procenta světové oceli, jedno procento surového železa, těžila 0,7 procenta železné rudy a 0,1 procenta světového uhlí a také italská spotřeba energie z moderních zdrojů byla mnohem nižší než u jakékoli jiné velmoci. Vzhledem k zřejmé Mussoliniho touze rozpoutat válku proti Francii a snad dokonce i proti Francii a Británii současně je pozoruhodné, že Itálie zůstávala silně závislá na dovážených umělých hnojivech, uhlí, ropě, šrotu, kaučuku, mědi a dalších nezbytných surovinách, z čehož osmdesát procent přicházelo přes Gibraltar nebo Suez, a ještě k tomu z větší části na britských lodích. Typické pro tento fašistický režim bylo, že neměl v záloze náhradní plán pro případ, že by import ustal, a rovněž nepřipadalo v úvahu, že by si Itálie mohla vytvořit zásoby strategických surovin, neboť koncem třicátých let jí už chyběly dokonce valutové rezervy na krytí běžných potřeb. Tento chronický nedostatek cizí měny také vysvětluje, proč Italové nemohli nakoupit německé strojní vybavení, které bylo nezbytné

pro výrobu ještě modernějších typů letadel, tanků děl a lodí, konstruovaných přibližně od roku 1935.⁴⁷

Ekonomická zostalost je i vysvětlením toho, proč navzdory vší pozornosti a veškerým prostředkům, které Mussoliniho režim věnoval ozbrojeným silám, byly jejich skutečné výkony a podmínky mizerné a ještě se zhoršovaly. Námořnictvo bylo pravděpodobně ze všech tří složek vybaveno nejlépe, ale zřejmě nebylo silné natolik, aby vypudilo královské loďstvo ze Středozeří. Nemělo žádné letadlové lodi – Mussolini jejich výrobu zakázal – a namísto nich muselo spoléhat na *Regia Aeronautica*, což bylo vzhledem k špatné spolupráci mezi ozbrojenými složkami řešení nevyhovující. Italské křižníky nebyly loděmi do nepohody a ohromná spousta ponorek svědčila o nesmyslné investici do zastaralosti: „Ponorky nebyly vybaveny zařízením pro útok; pokud torpédo poškodilo vzduchotechnické potrubí, docházelo k uvolňování jedovatých plynů, a také se poměrně pomalu potápěly, což působilo nesnáze, objevilo-li se nepřátelské letadlo.“⁴⁸ Podobné známky zastaralosti byly patrné také u vzdušných sil, které dokázaly bombardovat (i když ne vždy zasáhnout) habešské domorodce a které později uchvátily mnohé pozorovatele svými výkony ve španělské občanské válce. Ale koncem třicátých let byl dvojplošník Fiat CR42 zcela překonán modernějšími britskými a německými jednoplošníky. Dokonce bombardovací letky disponovaly pouze lehkými až středními bombardéry se slabými motory a překvapivě neúčinnými bombami. Přesto byly oběma uvedeným složkám přidělovány z rozpočtu na obranu stále větší částky. Pozemní armádě byl naopak její podíl snížen z 58,2 procent v letech 1935–1936 na 44,5 procent v letech 1938–1939, přestože právě v té době zoufale potřebovala moderní tanky, dělostřelectvo, nákladní automobily a komunikační systémy. „Hlavním bitevním tankem“, se kterým italská armáda vstoupila do druhé světové války, byl Fiat L.3. Vážil 3,5 tuny, byl bez rádia, měl malý průzor a byl vybaven pouze dvěma kulomety, a to v době, kdy nejnovější německé a francouzské modely tanků se hmotností blížily 20 tunám a byly vybaveny mnohem těžšími zbraněmi.

Vzhledem k téměř nenapravitelné slabosti, kterou byla italská ekonomika za fašistické vlády postižena, bylo bláhové se domnívat, že by Itálie vůbec mohla vyhrát válku proti některé skutečné velmoci. Její vyhlídky však byly o to bezúspěšnější, že se ozbrojené složky staly obětí předčasného přezbrojování, a tudíž i rychlého za-

starávání. Ve třicátých letech se jednalo o obecný problém, který postihl téměř ve stejné míře Francii i Rusko, a proto ještě než budeme pokračovat v analýze italských slabých stránek, je třeba se jím podrobněji zabývat.

Klíčovým faktorem tohoto období bylo usilovné uplatňování vědeckých a technických poznatků ve vojenském vývoji, což proměnilo zbrojní systémy všech složek. Například stíhací letectvo rychle nahradilo manévrovatelné (ale jenom lehkými zbraněmi vybavené a látkou pokryté) dvojplošníky, které dosahovaly rychlosti zhruba 320 kilometrů za hodinu, za „jednoplošníky z duraluminia vybavené mnoha těžkými kulomety a děly, opancéřovanou kabinou pilota a přetlakovými nádržemi na palivo“,⁴⁹ které létaly rychlostí až 640 kilometrů za hodinu a byly vybaveny mnohem silnějšími motory. Také bombardovací letectvo prodělalo změny, ale pouze v těch zemích, které si je mohly dovolit. Od dvoumotorových středních bombardérů s kratším doletem se přešlo k nesmírně drahým typům čtyřmotorových letadel, která byla schopna nést velký náklad bomb a jejichž dolet byl přes 3000 kilometrů. Bitevní lodě z doby po washingtonské smlouvě (typu *King George V.*, *Bismarck* a *North Carolina*) byly mnohem rychlejší, lépe opancéřované a vybavené daleko těžšími protiletadlovými zbraněmi než jejich předchůdci. Novější letadlové lodě byly velké, dobře konstruované modely s mnohem větší údernou silou, než měly zastaralé hydroplánové lodě nebo upravené bitevní křižníky z let dvacátých. Vývoj tanků rychle směřoval k těžším, lépe vyzbrojenými a lépe opancéřovaným modelům, které potřebovaly daleko silnější motory, než byly zabudovány v lehkých zkušebních prototypch z doby před rokem 1935. Navíc na všechny tyto zbrojní systémy měly vliv právě začínající pokroky v přenosu elektřiny, zdokonalené navigační systémy a zařízení na odhalování ponorek, první radary a vylepšené radiostanice, což vedlo nejen k tomu, že byly novější zbraně mnohem dražší, ale také se zkomplikoval celý proces jejich obstarávání. Objevila se spousta problémů. Bude mít ten který stát dostatek nových obráběcích strojů, šablon a podobných zařízení, aby mohl přejít na výrobu těchto nových, vylepšených modelů? Dokáže zbrojovky a dodavatelé elektrotechnických zařízení vyhovět rostoucí poptávce? Bude mít stát dostatek vhodných továren a školených inženýrů? Může si dovolit výrobu osvědčených, ale zřejmě zastaralých modelů *zastavit* a vyčkávat, až budou prověřeny novější typy a začne jejich výroba? A poslední, velice vážná

otázka, jak bude schopna reagovat na toto zoufalé přezbrojovací úsilí ekonomika daného státu, jakou má stát možnost získávat zámořské a domácí zdroje a jak je schopen vše zaplatit? Toto nebyly samozřejmě problémy nové – ale sužovaly politické představitele třicátých let daleko více než kdykoli dříve.

Právě v těchto technicko-ekonomických (a diplomatických) souvislostech nejlépe porozumíme různým přístupům k přezbrojování velmocí, ke kterému došlo ve třicátých letech. Přestože roční výdaje na obranu jednotlivých států, které uvádíme v tabulce 27, obsahují četné nesrovnalosti, napomohou nám k orientaci v nastalých změnách ve sledovaném období.

Tabulka 27: Výdaje na obranu jednotlivých velmocí v období 1930–1938⁵⁰ (v milionech běžných dolarů)

	<i>Japonsko</i>	<i>Itálie</i>	<i>Německo</i>	<i>SSSR</i>	<i>SK</i>	<i>Francie</i>	<i>USA</i>
1930	218	266	162	722	512	498	699
1933	183 (356) [387]	351 (361)	452 (620)	707 (303)	333 (500)	524 (805)	570 (792)
1934	292 (384) [427]	455 (427)	709 (914)	3479 (980)	540 (558)	707 (731)	803 (708)
1935	300 (900) [463]	966 (966)	1607 (2025)	5517 (1607)	646 (671)	867 (849)	806 (933)
1936	313 (440) [488]	1149 (1252)	2332 (3266)	2933 (2903)	892 (911)	995 (980)	932 (1119)
1937	940 (1621) [1064]	1235 (1015)	3298 (4769)	3446 (3430)	1245 (1283)	890 (862)	1032 (1079)
1938	1740 (2489) [1706]	746 (818)	7415 (5807)	5429 (4527)	1863 (1915)	919 (1014)	1131 (1131)

Ve světle těchto srovnání se jeví italský problém jasněji. V první polovině třicátých let Itálie na zbrojení v absolutních číslech příliš nevydávala, ačkoli dokonce i tehdy byla zřejmě nucena přidělovat ozbrojeným složkám větší část národního důchodu než všech-

ny ostatní státy s výjimkou SSSR. Ale rozsáhlé boje v Habeši, které se zčásti kryly s intervencí ve Španělsku, vedly v období 1935 až 1937 k značnému nárůstu výdajů. Proto byla v těchto letech část italských vydání na obranu věnována na průběžné operace místo na rozvoj jednotlivých složek nebo na zbrojní průmysl. A tak habešské a španělské dobrodružství Itálii těžce oslabilo nejenom ztrátami v poli, ale také tím, že čím déle bojovala, tím více potřebovala dovážet – a také platit – nezbytné strategické suroviny. To byl důvod, proč se v roce 1939 scvrkly rezervy Italské banky téměř na nulu. Itálie nebyla schopna opatřit si obráběcí stroje ani další potřebné vybavení pro modernizaci vzdušných sil a armády. A tak mezi rokem 1937 či 1938 a rokem 1940 pravděpodobně *slábla*. Reorganizace armády nikam nevedla, protože záměr zvýšit počet divizí o polovinu pouze tím, že se každá stávající divize zmenšila ze tří pluků na dva, sice vedl k povyšování důstojníků, ale celkovou vojenskou výkonnost nepozvedl. Vzdušné síly podporované (je-li to ten správný výraz) průmyslem, který teď byl *méně* výkonný než v letech 1915–1918, se chlubily více než 8500 letadly; při bližším ohledání se však došlo k počtu 454 bombardérů a 129 stíhaček, z nichž jen málo by vzdušné síly jiných zemí považovaly za prvotřídní.⁵¹ Bez kvalitních tanků a protiletadlových děl, bez rychlých stíhaček a radarů, účinných bomb a mateřských letadlových lodí, bez devizových prostředků a náležité logistiky uvrhl v roce 1940 Mussolini zemi do další velmocenské války v přesvědčení, že je už vyhraná. Ve skutečnosti mohl porážku ohromných rozměrů odvrátit pouze zázrak, nebo Němci.

Veškerý důraz na zbraně a čísla opomíjí samozřejmě takové skutečnosti, jako je kvalita politického vedení a důstojnického sboru i ochota národa bojovat. Smutným faktem však zůstává, že místo aby tyto skutečnosti italské materiální nedostatky vyvažovaly, ještě je prohlubovaly. Navzdory libivé fašistické propagandě se v italské společnosti a politické kultuře v období 1900 až 1930 neudálo nic, co by učinilo armádu pro talentované ambiciózní muže lákavější. Ba právě naopak, neboť její celková nevykonnost, nedostatek iniciativy a zájmu o profesní růst byly do nebe volající a němečtí vojenští přidělenci a další pozorovatelé se nestačili divit. Armáda nebyla povolným nástrojem Mussoliniho, mohla sabotovat jeho přání – a často tak i činila – přičemž uváděla bezpočet důvodů, proč právě to nebo ono nemůže být vykonáno. Jejím osudem bylo nechat se zavléci, často bez předběžné porady, do konfliktů,

ve kterých *muselo* být něco vykonáno. Protože armáda byla vedena opatrnými a nedostatečně vycvičenými veliteli a postrádala oporu zkušeného poddůstojnictva, byly její vyhlídky ve velmocenské válce beznadějně. Námořnictvo (s výjimkou odvážných malých ponorek) nebylo o mnoho lepší. I kdyby byly důstojnický sbor a posádky *Regia Aeronautica* lépe vyškolené a vycvičené, nebylo by jim to mnoho platné, když musely létat v zastaralých strojích s motory, které ohrožoval pouštní písek, jejichž bomby byly žalostné a palebná síla přesmůtná. Není snad ani třeba připomínat, že neexistoval žádný výbor náčelníků štábů, který by koordinoval plány jednotlivých složek nebo probíral (natož stanovoval) obranné priority.

Ostatně Mussolini sám představoval strategické riziko první třídy. Jak už bylo řečeno, nebyl všemocným vůdcem jako Hitler, kterého si bral za vzor. Král Viktor Emanuel III. se snažil uchránit svá nezpochybnitelná privilegia a dokázal si udržet oddanost valné části úřednictva a důstojnického sboru. Papežský stolec byl rovněž nezávislý a navíc soupeř, protože pro mnoho Italů platil za vrcholnou autoritu. Ani velcí průmyslníci, ani svěhlaví rolníci nebyli ve třicátých letech režimem právě nadšeni a samotná Národní fašistická strana, nebo přinejmenším její regionální vůdci, se zdáli být spíše zaujati rozdělováním výhodných míst než sledováním národní slávy.⁵² Ale ani kdyby Mussoliniho moc byla absolutní, postavení Itálie by se vzhledem ke sklonu Il Duceho k sebeklamu, vzhledem k jeho nabubřelým a zuřivým řečem, vrozené lhavosti, neschopnosti efektivně jednat a myslet a nezpůsobivosti vládnout nezlepšilo.⁵³

V letech 1939 a 1940 západní Spojenci často zvažovali, zda je pro ně výhodnější vstup Itálie do války po německém boku, nebo její neutralita. Vcelku by britští náčelníci štábů byli raději, kdyby zůstala Itálie stranou, a tak se uchoval mír ve Středomoří a na Středním východě, ale existovaly také silné protiargumenty, které se z pozdějšího pohledu zřejmě ukázaly jako správné.⁵⁴ Uvádí se, že v historii válek se jen zřídkakdy přihodilo, aby ze vstupu dalšího nepřítele do konfliktu měli větší prospěch jeho nepřátelé než spojenci. Nicméně Mussoliniho Itálie je právě v tomto ohledu raritou.

Způsob, kterým Japonsko ohrozilo status quo, byl rovněž velice svérázný, ale etablované velmoci k němu musely přistoupit s mnohem větší vážností. Ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století, která byla silně zabarvena rasovými a kulturními předsudky, mělo mnoho lidí na Západě sklon Japonci jako „malými žlutými

lidmi“ pohrdat. Teprve ničující útoky na Pearl Harbor, Malajsii a Filipíny ukázaly nesmyslnost tohoto primitivního předsudku krátkozrakých, otupělých a nepřemýšlejících lidí.⁵⁵ Japonské námořnictvo bylo podrobena drsnému výcviku jak pro boj ve dne, tak v noci a učilo se snadno. Jeho vojenští přidělenci trvale zásobovali tokijské strategy a lodní konstruktéry záplavou inteligentních nápadů. Dobře vycvičená byla také pozemní armáda, stejně jako námořní vzdušné síly, které měly dostatek způsobilých pilotů a obětavých posádek.⁵⁶ Armádě stály v čele odhodlané a nadmíru vlastenecké důstojnické sbory prodchnuté duchem *bušido* a její jednotky naháněly hrůzu jak v ofenzivní, tak defenzivní válce. Fanatické zanícení, které vedlo k vraždám (údajně) slabých ministrů, se podařilo snadno přeměnit v bitevní výkonnost. Zatímco ostatní armády o boji do posledního muže pouze mluvily, japonští vojáci se tímto heslem řídili.

Japonce odlišovala v této době od např. zulských válečníků vojenská a technická převaha a nevídaná udatnost. Proces japonské industrializace z období před rokem 1914 byl první světovou válkou nesmírně urychlen. Podíl na tom měly jednak smlouvy se státy Dohody na dodávky válečného materiálu, jednak silná poptávka po japonské lodní přepravě a nakonec vstup jejich vývozců na asijské trhy, které už Západ nemohl zásobovat.⁵⁷ Během války se objem importu a exportu ztrojnásobil, výroba oceli a cementu se zdvojnásobila a došlo také k obrovskému rozmachu chemického a elektrotechnického průmyslu. Podobně jako Spojeným státům, i Japonsku se podařilo během války umořit své zahraniční dluhy a stát se naopak věřitelem. Také se stalo státem s významným lodním průmyslem, např. v roce 1919 spustilo na vodu 650 000 tun ve srovnání s pouhými 85 000 tunami v roce 1914. Jak *Světový ekonomický přehled* ukazuje, napomohla válka rozmachu japonské průmyslové výroby ještě více než americké a pokračování tohoto růstu v období 1919 až 1938 způsobilo, že se země v celkovém tempu růstu ocitla na druhém místě, pouze za Sovětským svazem (viz tabulka 28).

Tak se v roce 1938 Japonsko stalo nejenom ekonomicky silnějším než Itálie, ale také ve všech ukazatelích zpracovatelské a průmyslové výroby předstihlo Francii (viz dříve uvedené tabulky 14–18). Kdyby jeho vojenské vedení nerozpoutalo válku v Číně v roce 1937 a mnohem zhoubnější válku v Tichomoří v roce 1941, dalo se očekávat, že předstihne Británii daleko dříve, než k tomu skutečně v polovině šedesátých let došlo.

Tabulka 28: Roční ukazatele zpracovatelského průmyslu v období 1913–1938⁵⁸ (1913 = 100)

	<i>Svět</i>	<i>USA</i>	<i>Německo</i>	<i>SK</i>	<i>Francie</i>	<i>SSSR</i>	<i>Itálie</i>	<i>Japonsko</i>
1913	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1920	93,2	122,2	59,0	92,6	70,4	12,8	95,2	176,6
1921	81,1	98,0	74,7	55,1	61,4	23,3	98,4	167,1
1922	99,5	125,8	81,8	73,5	87,8	28,9	108,1	197,9
1923	104,5	141,4	55,4	79,1	95,2	35,4	119,3	206,4
1924	111,0	133,2	81,8	87,8	117,9	47,5	140,7	223,3
1925	120,7	148,0	94,9	86,3	114,3	70,2	156,8	221,8
1926	126,5	156,1	90,9	78,8	129,8	100,3	162,8	264,9
1927	134,5	154,5	122,1	96,0	115,6	114,5	161,2	270,0
1928	141,8	162,8	118,3	95,1	134,4	143,5	175,2	300,2
1929	153,3	180,8	117,3	100,3	142,7	181,4	181,0	324,0
1930	137,5	148,0	101,6	91,3	139,9	235,5	164,0	294,9
1931	122,5	121,6	85,1	82,4	122,6	293,9	145,1	288,1
1932	108,4	93,7	70,2	82,5	105,4	326,1	123,3	309,1
1933	121,7	111,8	79,4	83,3	119,8	363,2	133,2	360,7
1934	136,4	121,6	101,8	100,0	111,4	437,0	134,7	413,5
1935	154,5	140,3	116,7	107,9	109,1	533,7	162,2	457,8
1936	178,1	171,0	127,5	119,1	116,3	693,3	169,2	483,9
1937	195,8	185,8	138,1	127,8	123,8	772,2	194,5	551,0
1938	182,7	143,0	149,3	117,6	114,6	857,3	195,2	552,0

Nechceme tvrdit, že Japonsko všechny své ekonomické problémy hladce překonalo, ale ukázat, že výrazně nabývalo na síle. V důsledku primitivního bankovního systému pro ně nebylo během první světové války lehké změnit se ve věřitelský stát a jeho manipulace s finančními rezervami vyvolala obrovskou inflaci, nemluvě o „rýžovém povstání“ z roku 1919.⁵⁹ Když Evropa zahájila opět v míru výrobu textilu, obchodních lodí a ostatního zboží, pocítilo Japonsko tlak obnovené konkurence, neboť v tomto období byly ceny jeho průmyslového zboží stále celkově vyšší než na Západě. Rovněž značná část japonské populace setrvala v zemědělské malovýrobě a byla postižena nejenom rostoucím dovozem rýže z Tchaj-wanu a Koreje, ale také zhroucením velice důležitého vývozu hedvábí, když po roce 1930 poklesla americká poptávka. Ustaraní a ctižádostiví japonští politikové byli vždycky v pokušení vyrovnávat tyto potíže územní expanzí, jakou bylo třeba dobytí Mandžuska, které jim přineslo jak ekonomický prospěch, tak vo-

jenský zisk. Avšak když se japonský průmysl a obchod během třicátých let dvacátého století částečně v důsledku přezbrojování a částečně v důsledku vykořisťování obsazených východoasijských trhů vzpamatoval, vzrostla jeho závislost na dovážených surovinách (a přinejmenším v tomto ohledu se jeho situace podobala italské). Protože se ocelářský průmysl vzmáhal, potřeboval daleko větší množství surového železa a železné rudy z Číny a Malajsie. Domácí zásoby uhlí a mědi požadavkům průmyslu rovněž nepostačovaly, ale daleko nejhorší byla téměř absolutní závislost na pohonných hmotách získávaných z ropy. Japonské hledání „ekonomické bezpečnosti“⁶⁰ – podle názoru zapálených nacionalistických a vojenských vládců samozřejmě správné – je hnalo stále dál a dál, ale se smíšenými výsledky.

Navzdory – a samozřejmě v některých případech kvůli – ekonomickým potížím bylo ministerstvo financí vedené Takahašim na počátku třicátých let ochotno lehkomyšlně sjednávat půjčky, aby mělo více prostředků na ozbrojené složky. Jejich podíl na vládních výdajích vzrostl z jednatřiceti procent v období 1931–1932 na sedmačtyřicet procent v letech 1936–1937.⁶¹ Když Takahaši konečně začal varovat před ekonomickými důsledky a zabýval se omezením dalšího zvyšování, byl pohotově militaristy zavražděn a zbrojní výdaje vzletly. V následujícím roce už ozbrojené složky odčerpávaly sedmdesát procent vládních výdajů a Japonsko tak v absolutních číslech vydávalo na zbrojení nepoměrně více než mnohem bohatší demokracie. Tak na tom byly japonské ozbrojené složky koncem třicátých let daleko lépe než italské a zřejmě také než francouzské a britské. Císařské japonské loďstvo, jehož velikost byla washingtonskou smlouvou omezena na něco přes polovinu velikosti britského či amerického válečného námořnictva, bylo ve skutečnosti mnohem silnější. Zatímco tyto dvě vedoucí námořní mocnosti ve dvacátých letech a na počátku třicátých let šetřily, Japonsko své loďstvo rozšířilo až na povolenou hranici – a ve skutečnosti ji potají značně překročilo. Například japonské těžké křižníky byly výtlakem blíže ke 14 000 tun než k 8 000, které povolovala smlouva. Všechny velké japonské válečné lodě byly rychlé a velice silně vyzbrojené, starší bitevní lodě se modernizovaly a koncem třicátých let byla na vodu spuštěna ohromná plavidla typu *Jamato*, která tehdy neměla na světě obdoby. Ale nejdůležitější ze všeho, ačkoli si to admirálové bitevních lodí náležitě neuvědomovali, bylo mocné a výkonné námořní letectvo s 3000 letadly a 3500 piloty, které se

soustřeďovalo na deseti letadlových lodích, ale jeho součástí na souši také bylo několik nevýslovně výkonných bombardérů a letek s torpédy. Japonská torpéda byla ničivou silou a kvalitou bez konkurence. V neposlední řadě mělo Japonsko také třetí největší obchodní loďstvo světa, ačkoli bylo s podivem, že námořnictvo nebylo vůbec připraveno na obranu proti ponorkové válce.⁶²

Z důvodu branné povinnosti nemělo japonské armádní velení o nové vojáky nouzi a mohlo je vést v tradici absolutní poslušnosti a hromadného maximálního výkonu. V uplynulých letech se sice velikost armády nezvětšovala, ale její rozvojový program způsobil, že v roce 1941 vzrostly stavy na 51 divizí v aktivní službě a 133 letek místo 24 divizí a 54 letek z roku 1937. A navíc existovalo 10 náhradních divizí (ve výcviku) a značné množství nezávislých brigád a jednotek v posádkách, které se pravděpodobně rovnaly dalším 30 divizím. Tak měli Japonci v předvečer války armádu přesahující 1 000 000 mužů a téměř 2 000 000 vycvičených záložníků. Armáda nebyla silná počtem tanků, pro které se valná část východoasijského terénu ani tamější dřevěné mosty nehodily, ale měla dobré mobilní dělostřelectvo a byla dobře připravena na boje v džungli, překračování řek a obojživelné vylodování. V počtu dvou tisíc frontových letadel pozemní armády byly zahrnuty také obávané stíhačky Zero (jimiž bylo vybaveno rovněž námořní letectvo), které byly tak rychlé a manévrovatelné, že se jim ve své době v Evropě nikdo nemohl rovnat.⁶³

Japonská vojenská výkonnost byla obdivuhodná, ale měla i své slabé stránky. Vládní rozhodování ve třicátých letech bylo nevyčitatelné a občas nelogické, což souviselo s konflikty mezi různými klikami, spory mezi civilisty a vojáky – a také s atentáty. A navíc chyběla koordinace mezi armádou a námořnictvem, což nebyla situace rozhodně nikterak ojedinělá, ale v japonském případě o to nebezpečnější, že každá složka měla na mušce jiného nepřítele a jinou operační oblast. Zatímco námořnictvo předpokládalo budoucí válku s Británií nebo se Spojenými státy, zrak armády byl upřen výlučně na asijský kontinent, kde japonské zájmy ohrožoval Sovětský svaz. Protože armáda byla v japonské politice mnohem vlivnější a také hrála prim v císařském hlavním stanu, její názor zpravidla zvítězil. Když v roce 1937 trvala na pokračování akcí proti Číně v důsledku uměle vyvolaného incidentu na mostě Marka Pola, nedokázalo účinně oponovat ani námořnictvo, ani ministerstvo zahraničí, které s armádou nesouhlasilo. Navzdory to-

mu, že japonská armáda podnikla z mandžuského území rozsáhlou invazi do severní Číny a vylodila se na čínském pobřeží, nedokázala vybojovat rozhodující vítězství. Zatímco ztrácela ohromná množství jednotek, Čankajšek se bojům vyhýbal a ustupoval stále dál do vnitrozemí, pronásledován japonskými údernými kolonami a letectvem. Problémem pro císařský hlavní stan nebyly ani tak ztráty na životech – které čítaly asi „pouze“ 70 000 mužů – jako rostoucí náklady na takové nepřesvědčivé a vleklé tažení. Koncem roku 1937 měli Japonci v Číně více než 700 000 vojáků a tento počet byl stále zvyšován (ačkoli Willmottův odhad 1 500 000 mužů v roce 1938 se zdá být přehnaný),⁶⁴ ale Čínu se ke kapitulaci přimět nepodařilo. „Čínský incident“, jak se o něm Tokio vyjadřovalo, teď stál denně 5 000 000 dolarů a vojenské výdaje jen a jen zvětšoval. V roce 1938 byl zaveden přidělový systém i celá řada dalších opatření, které Japonsko skutečně přivedly k „totální válečné“ mobilizaci. Státní dluh hrozivě narůstal, neboť si vláda na zaplacení nesmírných válečných výdajů půjčovala stále větší částky.⁶⁵

Protože japonské devizové rezervy a zásoby surovin rychle mizely a země byla čím dál závislejší na americkém, britském a holandském importu, přičemž tyto země s invazí do Číny nesouhlasily, stávala se tato strategie stále neudržitelnější. Poté co vzdušné síly spotřebovaly v bojích v Číně značné množství zásob paliva, „bylo továrnám nařízeno zredukovat spotřebu o sedmatřicet procent, lodím o patnáct procent a automobilům o pětadesát procent“.⁶⁶ Tato situace byla pro Japonce o to nesnesitelnější, neboť se domnívali, že Čankajškovy síly jsou schopny pokračovat v odporu jen proto, že jsou Západem zásobovány po burmské silnici, přes francouzskou Indočínu nebo jinými cestami. Z toho se logicky a nevyhnutelně zrodilo přesvědčení, že by Japonsko mělo udeřit na jih, jednak aby Čínu izolovalo, jednak aby se zmocnilo území s ropou a ostatními surovinami v jihovýchodní Asii, holandské Východní Indii a na Borneu. To byl samozřejmě směr, který vždycky prosazovalo japonské námořnictvo. Teď byla nucena i armáda, navzdory dřívějšímu zájmu o Sovětský svaz a rozsáhlým operacím v Číně, neochotně přiznat, že tato akce je k zajištění japonské ekonomické bezpečnosti nezbytná.

Takové rozhodnutí ovšem vyvolalo problém ze všech nejtěžší. Se svou ozbrojenou silou vybudovanou koncem třicátých let mohli Japonci snadno smést Francouze z Indočíny a Holanďany z Východní Indie. Dokonce pro Britské impérium by bylo oříškem se proti Ja-

ponsku udržet, jak vskrytu připustili stratégové ve Whitehall v třicátých letech. Navíc tehdy propukla válka v Evropě a Britové nebyli schopni plně se věnovat svým závazkům na Dálném východě. Avšak válka proti Rusku nebo Spojeným státům by byla něco zcela jiného. Například při zdoluhavých a krvavých hraničních srážkách s Rudou armádou kolem Nomonhany v období od května do srpna 1939 byl císařský hlavní stan znepokojen jasnou převahou sovětského dělostřelectva a letectva, stejně jako palebnou silou daleko větších ruských tanků.⁶⁷ Protože kwantungská (mandžuská) armáda měla pouze poloviční množství divizí, než kolik jich Rusové měli rozmístěných v Mongolsku a na Sibiři, a protože jejich ohromná armáda stále více zabředávala do bojů v Číně, uvědomili si dokonce i ti extrémističtější armádní důstojníci, že válce proti Sovětskému svazu je třeba se vyhnout – přinejmenším do té doby, než nadejdou příznivější mezinárodní okolnosti.

Ale pokud by válka na severu odhalila japonské slabiny, nedopadne to s jižní válkou obdobně, je-li zde nebezpečí, že do ní vstoupí Spojené státy? A zůstane Rooseveltova administrativa, která tak silně neschvalovala japonské akce proti Číně, stranou, když bude Tokio dobývat holandskou Východní Indii a Malajsií, aby uniklo z amerického ekonomického tlaku? „Morální embargo“ na export leteckého materiálu z června 1938, zrušení americko-japonské obchodní smlouvy v roce následujícím a nakonec britsko-holandsko-americký zákaz exportu ropy a železné rudy po japonském záboru Indočíny v červenci 1941 jasně ukázaly, že „ekonomické bezpečnosti“ může být dosaženo pouze za cenu války se Spojenými státy. Ale Spojené státy měly téměř dvakrát větší populaci než Japonsko, *sedmnáctkrát* větší národní důchod a každoročně vyráběly pětkrát více oceli, sedmkrát více uhlí a osmkrát více motorových vozidel. Jejich průmyslový potenciál byl dokonce i ve špatném roce 1938 sedmkrát větší než japonský⁶⁸ a v jiných letech ho převyšoval děvkrát nebo desetkrát. Dokonce i když vezmeme v úvahu ohromné japonské vlastenecké nadšení a vzpomínky na oslnivé úspěchy proti mnohem větším soupeřům, kterými byla v roce 1895 Čína a v roce 1905 Rusko, byly současné plány k nevíře a hraničily se šílenstvím. Střízlivým stratégům, jako byl admirál Jamamoto, se zdál útok na takovou mocnou zemi, jakou byly Spojené státy, rozhodně bláznovstvím, a to zvláště tehdy, když se ukázalo, že většina japonské armády v Číně zůstane. Kdyby však Japonsko po červenci 1941 na Spojené státy *nezaútočilo*, zůstalo by vysta-

veno západnímu vydírání, což byla rovněž nesnesitelná představa. Neschopno couvnout, připravovalo japonské vojenské vedení útok.⁶⁹

Ve dvacátých letech dvacátého století se zdálo, že Německo je daleko nejslabší a nejproblémovější ze všech velmocí, které byly nespokojené s poválečným územním a ekonomickým uspořádáním. Bylo spoutáno vojenskými opatřeními versailleské smlouvy, zatíženo reparačními povinnostmi, strategicky omezeno ztrátou hraničních oblastí ve prospěch Francie a Polska. Vnitřně bylo zmítáno inflací, třídním napětím a s tím související vrtkavostí a zmatky mezi voličstvem a politickými stranami. Navíc na rozdíl od Itálie nebo Japonska nemohlo provozovat nezávislou zahraniční politiku. Koncem dvacátých let se sice německé poměry v důsledku všeobecného rozmachu a Stresemannova úspěšného posilování postavení Německa diplomatickou cestou značně zlepšily, ale zůstalo i nadále politicky problémovou „polosvobodnou“ velmocí, neboť finanční a obchodní krize z let 1929 až 1933 zničila jak jeho nejistou ekonomiku, tak tolik nenáviděnou výmarskou demokracii.⁷⁰

S nástupem Hitlera k moci se postavení Německa v Evropě během několika let změnilo. Proto je důležité si připomenout určité významné body, o kterých jsme se již zmínili. Každý Němec byl ve větší nebo menší míře opravdu „revizionistou“ a mnohé z raného nacistického zahraničněpolitického programu představovalo *kontinuitu* s dřívějšími ambicemi německých nacionalistů a potlačených ozbrojených sil. Hraniční úpravy ve východní a střední Evropě z let 1919–1922 považovalo za neuspokojivé i mnoho dalších národů a etnických skupin, které usilovaly o změny mnohem dříve, než se nacisté chopili moci, a byly ochotny se s Berlínem při jejich nápravě spojit. Německo si navzdory ztrátám území, obyvatelstva a surovin zachovalo takový průmyslový potenciál, aby se mohlo stát největší z evropských mocností. Také mezinárodní rovnováha, které bylo zapotřebí k odvrácení takového pokusu o obnovu německé moci, byla nyní mnohem nesourodější a neuspořádanější než před rokem 1914. Je nepochybné, že Hitlerovo úsilí o zlepšení diplomatického a vojenského postavení Německa bylo brzy korunováno oslnivými úspěchy, ale je také jasné, že mnoho stávajících okolností jeho bezohlednému využívání všech příležitostí napomohlo.⁷¹

Hitlerova „specifičnost“ v souvislosti s tématy, která v naší knize

sledujeme, spočívá ve dvou oblastech. První oblastí byla příznačně vášnivá a maniakální povaha nacionálněsocialistického Německa, které zamýšlel vytvořit. Měla to být společnost rasově „očistěná“ vyloučením židů, cikánů a mnoha dalších údajně neteutonických prvků, společnost, kde lidé budou oddáni tělem i duší režimu, a tak bude nahrazena dřívější věrností společenské třídě, církvi, rodnému kraji či rodině. Ekonomika této společnosti bude mobilizována a řízena se zřetelem na šíření *němectví* (Deutschtum), kdykoli a jakkoli vůdce uzná za vhodné a proti jakémukoli množství velmocí. V této společnosti bude vládnout ideologie násilí, boje a nenávislosti, která se bude radovat ze zničení nepřátel a která bude chovat v opovržení už samotné pomýšlení na kompromis.⁷² Vzhledem k velikosti a složitosti německé společnosti ve dvacátém století se dá sotva tvrdit, že tato vize byla nereálná. Po celé zemi existovala „hájemství Hitlerovy moci“,⁷³ tj. zájmové skupiny i jedinci, kteří ho podporovali v letech 1932–1933 a dokonce až do let 1938–1939, byť jejich nadšení sláblo. Nepochybně zde také vedle osob, které režimu oponovaly veřejně, existovali mnozí, kteří se s režimem neztotožnili vnitřně. Ale navzdory těmto spíše výjimkám nebylo pochyb o tom, že nacionálněsocialistický režim byl nesmírně populární – a co bylo mnohem důležitější – byl absolutně nekontrolovatelný v tom, jak nakládá se státními zdroji. S politickou kulturou zaměřenou na válku a dobývání, s politickou ekonomikou pokřivenou do té míry, že v roce 1938 proudivo dvaapadesát procent státních výdajů a celých sedmnáct procent hrubého národního produktu na zbrojení, se stalo Německo společností, která se lišila od všech ostatních západoevropských států. V roce Mnichova Německo vydávalo na zbrojení více než Británie, Francie a Spojené státy dohromady. Veškerá národní energie, kterou dokázal státní aparát soustředit, byla mobilizována na obnovení boje.⁷⁴

Druhým hlavním rysem, který německé znovuvybrojování provázal, byl zoufale nejistý stav jeho státní ekonomiky, která se tímto zbrojním tempem dostávala do kritického stavu. Uvedli jsme již dříve, že koncem třicátých let se se stejnými problémy potýkala jak italská, tak japonská ekonomika a že podobný osud by potkal Francii a Británii, kdyby se pokusily s tímto naprosto šíleným tempem udržet krok. Ale ani v jedné z těchto zemí neprobíhala výstavba ozbrojených sil takovým tryskem jako v Německu. V lednu 1933 měla mít německá armáda nanejvýš předepsaných 100 000 mužů. Avšak ještě před příchodem Hitlera osnovali vojenští před-

stavitelé tajné plány na rozšíření pozemních sil ze sedmi divizí na jednadvacet a dále soukromě připravovali půdu pro znovuzřízení vzdušných sil, tankových formací a dalších složek, které versailleská smlouva zakazovala. Hitlerově obecné instrukci von Fritschovi z února 1933, aby „vytvořil armádu s co největší silou“,⁷⁵ strategové prostě porozuměli tak, že začali uskutečňovat svůj dřívější plán, nyní už konečně neomezováni nedostatkem financí a lidského potenciálu. V roce 1935 byly vypsány odvody a armáda vyrostla na šestatřicet divizí. Po připojení rakouských jednotek v roce 1938, převzetí rýnské vojenské policie, vytvoření pancéřových divizí a reorganizaci domobrany (landwehr) tento počet ještě narostl. V krizovém období na konci roku 1938 měla armáda celkem dvaatřicet aktivních divizí, osm rezervních a jednadvacet divizí domobrany. Když válka příštího léta začala, postavila německá polní armáda do boje sto tři divize – což byl nárůst o dvaatřicet divizí během jednoho roku.⁷⁶ Rozmach luftwaffe (vzdušných sil) byl ještě větší a rychlejší. Německá výroba letadel vzrostla z pouhých 36 kusů v roce 1932 na 1938 kusů v roce 1934 a na 5112 kusů v roce 1936. Letectvo vzrostlo na prahu války z 26 letek (směrnice z července 1933) na 302 letek s více než 4000 frontovými letadly.⁷⁷ Pokud bylo válečné námořnictvo méně impozantní co se velikosti týče, bylo to do značné míry zaviněno skutečností (jak už dříve odhalil Tirpitz), že výstavba mocného bitevního loďstva trvá přinejmenším jedno až dvě desetiletí. Nicméně v roce 1939 admirál Raeder velel velkému počtu rychlých a moderních válečných lodí, námořnictvo mělo pětkrát více mužů než v roce 1932 a vydávalo se na ně dvanáctkrát více než před nástupem Hitlera k moci.⁷⁸ Jak na moři, tak na zemi i ve vzduchu sledoval německý zbrojní program co nejrychlejší změnu mocenské rovnováhy.

Zatímco z ciziny vypadalo veškeré toto úsilí impozantně, doma vládla nejistota. Rány zasazené německé ekonomice versailleskými územními dohodami, obrovská inflace z roku 1923, splácení reparací a obtížný návrat na staré trhy z doby před rokem 1914 způsobily, že teprve v letech 1927–1928 se objem německé výroby vyrovnal objemu dosaženému před první světovou válkou. Ale tato obnova byla ihned v následujících několika letech zničena světovou ekonomickou krizí, která zasáhla Německo mnohem krutěji než většinu ostatních zemí. V roce 1932 činil objem průmyslové výroby pouhých osmapadesát procent objemu z roku 1928, export a import byl o něco víc než poloviční, hrubý národní produkt klesl

z 89 miliard na 57 miliard říšských marek a nezaměstnanost vzrostla z 1 400 000 na 5 600 000 osob.⁷⁹ Mnoho z Hitlerovy prvo počáteční popularity lze připisovat skutečnosti, že se mu podařilo rozsáhlým programem výstavby silnic, elektrifikace a průmyslových investic silně snížit míru nezaměstnanosti ještě dříve, než od vody zlikvidovaly její zbytek.⁸⁰ V roce 1936 však byla ekonomická obnova silně zasažena neskutečnými výdaji na zbrojení. V krátkodobé perspektivě tyto výdaje rádoby keynesiánské vlády pozvedly kapitálové investice a průmyslový růst. Ze střední, neřkuli z dlouhodobé perspektivy byly ekonomické důsledky strašlivé. Zřejmě pouze americká ekonomika by mohla bez větších obtíží snést tak obrovské zbrojní břemeno. Německá ekonomika na něj prostě nestačila.

První vážný problém, který tehdy zahraniční pozorovatelé příliš nevnímali, byl naprosto chaotický charakter nacionálněsocialistického rozhodování, který zřejmě Hitler podporoval, aby mohl mít poslední slovo. Navzdory prohlášením o čtyřletém plánu neexistoval ucelený státní program, který by usouvztažňoval zbrojení a německou ekonomickou kapacitu a který by stanovil priority mezi ozbrojenými složkami. Göring, který za plán osobně zodpovídal, byl zoufalý úředník. A tak každá složka sledovala svůj vlastní krkolomný rozmach, stanovovala nové (často nesmyslné) cíle, a pak usilovala o přidělení nezbytných kapitálových investic a především surovin. Situace by byla určitě ještě chaotičtější, kdyby vláda nezavedla přísnou kontrolu pracovních sil, nenutila soukromý průmysl znovu investovat zisky do státem schválené výroby a kdyby také nezajistila, aby se nepřestajně rostoucí část národního produktu, tj. prostředky získané vysokými daněmi, deficitními půjčkami, kontrolou mezd a osobní spotřeby, nenavracela formou kapitálových investic do zbrojního průmyslu. Ale když v roce 1938 vylétly státní výdaje dokonce na třiatřicet procent hrubého národního produktu (a to ještě mnoho „soukromých“ investic vzniklo na žádost státu), začalo se nedostávat prostředků na krytí vzájemně si konkurujících a někdy i megalomanských požadavků ozbrojených složek. Plán „Z“ výstavby německé flotily si pro námořnictvo nárokoval 6 000 000 tun palivové nafty (což se rovnalo celkové německé spotřebě z roku 1938), plán luftwaffe počítal v roce 1942 s 19 000 (!) frontovými a náhradními letadly a požadoval „pětaosmdesát procent stávající světové výroby nafty“.⁸¹ Navíc každá složka usilovala získat co největší podíl kvalifikovaného lidského

potenciálu, oceli, kuličkových ložisek, ropy a dalších nezbytných strategických materiálů.

Takové šílené zbrojení si však protiřečilo s vážnou německou závislostí na dovážených surovinách. Protože Říše v hojné míře oplývala pouze uhlím, vyžadovala obří množství železné rudy, mědi, bauxitu, niklu, ropy, kaučuku a spousty dalších surovin, bez kterých se moderní průmysl a moderní zbrojní systémy neobešly.⁸² Naproti tomu Spojené státy, Britské impérium a Sovětský svaz byly v tomto ohledu vybaveny velice dobře. Před rokem 1914 platilo Německo za takový import rostoucím průmyslovým exportem, to však již ve třicátých letech možné nebylo, protože německý průmysl byl teď přeměrován na výrobu tanků, děl a letadel pro potřeby wehrmachtu. Navíc výdaje na první světovou válku a pozdější reparace spolu se zhroucením tradičního vývozního obchodu připravily Německo prakticky o veškeré devizové prostředky. V roce 1938 vlastnilo pouze jedno procento světových zlatých a devizových rezerv, ve srovnání s čtyřiapadesáti procenty Spojených států a jedenácti procenty Francie i Británie.⁸³ Aby bylo možné za životně důležitý import zaplatit, aniž by se muselo vydávat zlato nebo devizy, byl říšskými úřady zaveden přísný režim devizové kontroly, dohody o výměnném obchodu a další zvláštní „transakce“. Proto čtyřletý plán, který hodlal Německo z takové závislosti vymanit, kladl důraz na výrobu syntetických náhražek (např. nafty nebo hnojiv). Všechna tato opatření měla svůj význam, ale žádné z nich, ba dokonce ani všechny společně nemohly uspokojit požadavky zbrojní výroby. Tím se také vysvětlují periodické krize německého zbrojního průmyslu, když stát vyčerpával své zásoby surovin a na zaplacení nových dodávek chyběly prostředky. Raeder v roce 1937 upozorňoval, že bude třeba zastavit program výstavby loďstva do té doby, než se podaří zajistit další potřebný materiál. V lednu 1939 Hitler osobně silně omezil přiděly oceli, mědi, kaučuku a dalšího materiálu pro wehrmacht, zatímco ekonomika zahájila „exportní bitvu“, aby zvýšila devizové zásoby.⁸⁴

Z toho, co jsme uvedli, plynuly pro německou moc a politiku tři vzájemně provázané důsledky. Za prvé nebylo Německo v letech 1938–1939 z vojenského hlediska tak silné, jak se Hitler s oblibou chvástal a jak se západní demokracie obávaly. Pozemní armáda, která na počátku války udávala sílu 2 750 000 mužů, měla malé množství mobilních a dobře vyzbrojených divizí a za nimi stálo obrovské množství nedostatečně vybavených záložních di-

vizí. Zkušení důstojníci a poddůstojníci byli zahlceni výcvikem ohromné spousty nováčků. Zásoby válečného materiálu byly nepatrné. Dokonce i pověstné pancéřové jednotky měly na počátku konfliktu méně tanků než Angličané a Francouzi dohromady. Námořnictvo, které bylo budováno se zřetelem na válku v polovině let čtyřicátých, se samo hodnotilo jako „naprosto nedostatečně vyzbrojené pro velký konflikt s Británií“⁸⁵ – což platilo o povrchové flotile, i když ponorky tuto nerovnováhu sil poněkud upravovaly. A luftwaffe byla silná především proto, že její nepřátelé byli trvale slabí – ale vždycky trpěla nedostatkem záloh a podpůrných složek. V mezinárodní krizi na konci třicátých let nebyla zdaleka tak mocná, jak se protivníci Německa domnívali – a jak letecký průmysl, tak posádky se velice těžce přizpůsobovaly „druhé generaci“ letadel. Tak byl například počet „plně operativních“ leteckých posádek mnohem menší než počet těch, které se za mnichovské krize vydávaly za „frontové“ – a samotná představa, že by dokázaly rozbombardovat Londýn na padrt, byla absurdní.⁸⁶ Přesto nelze ani bezvýhradně souhlasit s tvrzeními literatury z nedávné doby, která se nově zabývá německou nepřipraveností na válku v roce 1939, neboť vojenská výkonnost je konec konců vždy záležitostí relativní. Sotva by se našla nějaká ozbrojená složka, která by prohlašovala, že jsou všechny její potřeby splněny. Slabost Německa je třeba poměřovat slabostí jeho nepřátel. Z takového srovnání zřejmě vyjde Berlín daleko lépe, a to především s ohledem na výkonnost jeho ozbrojených složek v *operační doktríně*. Jeho armáda byla vycvičena k tomu, aby dokázala tankové síly soustředit a pak jim ponechala na bitevním poli iniciativu a zůstala s nimi v rádiovém spojení. Vzdušné síly, navzdory úsilí o vlastní „strategické“ posláním, byly připravovány na podporu armády. Ponorková flotila, třebaže nevelká, byla takticky velice flexibilní. A to všechno byla důležitá náhrada za řekněme mizivé zásoby kaučuku.⁸⁷

A zde se dostáváme k důsledku druhému. Protože se německé vojenské síly přezbrojily tak rychle, že nesmírně zatížily ekonomiku, byl Hitler v ohromném pokušení uchýlit se k válce, a tak ekonomické potíže odstranit. Dobře věděl, že připojení Rakouska přineslo nejen dalších pět vojenských divizí, trochu železné rudy, pár ropných polí a významný metalurgický průmysl, ale také 200 000 000 dolarů ve zlatě a valutové rezervy.⁸⁸ Sudety byly menším ekonomickým přínosem (i když zde byly uhelné pánve), a tak

byla Říše počátkem roku 1939 vážně ohrožena nedostatkem deviz. Bylo proto sotva překvapením, že Hitler lačně pohlížel na zbytek Československa a v březnu 1939 spěchal do Prahy, aby si osobně prohlédl kořist, kterou okupace přinesla. Kromě zlata a deviz z Československé národní banky se Němci zmocnili obrovských zásob rud a kovů, které rychle využil německý průmysl. Rovněž bylo možné zapřáhnout silný a ziskový český zbrojní průmysl, aby vydělával devizy pro Německo prodejem (nebo výměnou) svých výrobků balkánským zákazníkům. Také byly zabaveny letadla, tanky a zbraně mohutné československé armády. Částečně se jimi vybavily nové německé divize, částečně byly prodány do zahraničí. Toto všechno spolu s československou průmyslovou výrobou německou moc v Evropě nesmírně vzpružilo a umožnilo Hitlerovi pokračovat v hektickém (byť do krajnosti vypjatém) přezbrojovacím programu – než se objevila další krize. Jak upozornil Tim Mason, „jediným řešením“, které mohlo tento režim vyvést ze strukturálních napětí a krizí způsobených diktaturou a zbrojením, byla další diktatura a zbrojení... A tak byla válka kvůli kořistění lidského potenciálu a materiálních zdrojů přímo zakódována v úděsné logice německého ekonomického rozvoje, který byl řízen nacionálními socialisty“.⁸⁹

Třetím důsledkem a zároveň otázkou bylo, v jaké míře může Německo tuto politiku výbojů a kořistění provozovat, aniž se samo vyčerpá? Jakmile už bylo německé přezbrojování v plném proudu a ozbrojené složky byly vybaveny moderními zbraněmi, zdálo se, že praxe přepadávání slabých sousedů a získávání nových území, surovin a deviz půjde samopohybem. Na přelomu dubna a května 1939 bylo jasné, že další obětí bude Polsko. Ale i kdyby byla tato země rychle podmaněna, bude Německo schopno čelit Francii a Británii, a tudíž vstoupit do války, která ještě více zatíží velkoněmeckou ekonomiku, jež stále silně závisela na dovážených surovinách? Svědectví naznačují, že i když byl Hitler v roce 1939 ochoten riskovat válku se západními demokratiemi, doufal, že i tentokrát ucouvne, a umožní mu další lokální kořistnickou válku proti osamocenému Polsku. A ta zase naopak pomůže německé ekonomice, aby se připravila na svou první velmocenskou válku někdy v polovině čtyřicátých let.⁹⁰ Vzhledem ke slábnutí ekonomické a vojenské moci Francie i Británie a vzhledem k váhavosti jejich politických představitelů v roce 1939 stálo zřejmě za to riskovat s těmito mocnostmi i případný předčasný boj. Kdyby se však vojenské

operace zablokovaly obdobně jako ve válečných letech 1914 až 1918, byli by Němci pravděpodobně pomalu připraveni o počáteční převahu v moderních zbraních. Pokud by se však Spojené státy rozhodly spojencům pomoci nebo pokud by se vojenské operace rozšířily do Ruska, kde by sama rozloha země přispěla k dlouhým a bezvýsledným bojům, které by ekonomice pustily značně žilou, bylo by vítězství *führera* a jeho režimu mnohem nejistější.

Nacistický režim se však sytil výboji a Hitler se hnal od jednoho záboru k dalšímu. Jak a kdo měl tyto výboje zastavit? Podle Hitlerovy megalomanské logiky nesměl v Evropě a zřejmě ani nikde jinde zůstat jediný stát, který by mohl Německu vzdorovat. Jedině tak budou zničeni jeho nepřátelé, vyřešen „židovský problém“ a vybudována Tisíciletá říše na pevných základech.⁹¹ Navzdory vší kontinuitě se německý *führer* svými neuskutečnitelnými projekty světové říše a bytostným podceňováním veškerých překážek, které stály v cestě jeho plánu, velice lišil od svých předchůdců, jako byl Fridrich Veliký nebo Bismarck. Protože byl hnán nejen těmito šílenými, dlouhodobými ambicemi, ale i potřebou uniknout krátkodobým krizím, byl podobně jako Japonci nucen usilovat o co nejrychlejší změnu mezinárodního uspořádání.

FRANCIE A BRITÁNIE

Francouzské i britské postavení bylo tváří v tvář této blížící se bouři čím dál nejistější a složitější. Ačkoli mezi oběma zeměmi existovala spousta důležitých rozdílů, byly obě liberálněkapitalistickými demokraciemi, které válka těžce poškodila a které nedokázaly (navzdory svému nejlepšímu úsilí) žádným přijatelným způsobem vzkrísit nostalgicky vzpomínanou edwardovskou politickou ekonomikou. Oba režimy se svorně nacházely pod ohromným a ještě rostoucím tlakem domácího dělnického hnutí a musely počítat s veřejným míněním, které se rozhodně chtělo vyhnout dalšímu konfliktu. Proto se převážně zabývaly spíše domácími „sociálními“ problémy než zahraničními záležitostmi. Tím nechceme říci, že by diplomacie Londýna a Paříže byla identická. Už v důsledku zcela odlišného zeměpisného a strategického postavení obou zemí a proměnlivých tlaků, kterým byly jejich vlády vystaveny, se obě demokracie v otázce jak vyřešit „německý problém“ často rozcházel.⁹² Tyto vlády se sice nedokázaly shodnout v prostředcích, ale jejich cíl byl shodný. V těžkých letech po roce 1919 byly Francie i Británie bezpochyby mocnostmi, které usilovaly o zachování statu quo.

Na počátku třicátých let se zdála Francie silnější a vlivnější, přinejmenším na velice důležité evropské scéně. V těchto letech se její armáda řadila mezi velmocemi na druhé místo (po Sovětském svazu) a totéž platilo pro letectvo (i zde měli Rusové početní převahu). Z diplomatického hlediska byla nesmírně vlivná především v Ženevě a ve východní Evropě. V letech, které bezprostředně následovaly po roce 1919, ji postihly kruté ekonomické rány, neboť frank se musel přizpůsobit nepříjemné skutečnosti, že se už déle nemůže opírat o anglo-americké subvence a že německé reparace budou mnohem nižší, než se očekávalo. Ale Poincarého stabilizace měny v roce 1926 zastihla francouzský průmysl uprostřed obdivuhodné konjunktury. Výroba surového železa se pozvedla z 3 400 000 tun v roce 1920 na 10 300 000 tun v roce 1929, výroba oceli vzrostla z 3 000 000 tun na 9 700 000 tun, výroba automobilů stoupla z 40 000 kusů na 254 000 kusů. Výroba chemikálií, barviv a elektrotechnického zboží se vymanila z předválečné německé nadvlády. Úspěšné zpevnění franku pomohlo francouzskému obchodu a ohromné zásoby zlata ve Francouzské bance posílily vliv franku ve střední a východní Evropě. Dokonce ani „velký krach“ nepostihl Francii tak těžce jako ostatní, jednak díky zlatým rezervám a výhodně uložené měně, jednak proto, že její ekonomika byla mnohem méně závislá na mezinárodním trhu než například britská.⁹³

Po roce 1933 se však francouzská ekonomika začala vytrvalým, systematickým a úděsným způsobem hroutit. Marně se Francie pokoušela devalvací franku vyhnout, ale protože všechny ostatní velké obchodní země zlatý standard opustily, došlo k tomu, že byl francouzský export čím dál méně konkurenceschopný a zahraniční obchod skomíral, takže „se import propadl o šedesát a export o sedmdesát procent“.⁹⁴ Po několika letech ochrnutí padlo v roce 1935 rozhodnutí o deflaci, které zasadilo bortícímu se francouzskému průmyslovému sektoru těžkou ránu, a další pohroma přišla, když si v roce 1936 vláda Lidové fronty vynutila čtyřicetihodinový pracovní týden a zvýšení mezd. Tato opatření spolu se značnou devalvací franku v říjnu 1936 jenom urychlily už tehdy obrovský odliv zlata z Francie, což těžce poškodilo její mezinárodní úvěr. V zemědělském sektoru, jenž stále vázal polovinu francouzské populace a měl nejnižší výkonnost v západní Evropě, srazila nadvýroba ceny a zmenšila už tak nízký příjem na obyvatele. Situaci ještě zhoršoval fakt, že se na venkov vraceli lidé, kteří ztratili práci v průmyslu. Jediným (velice pochybným) přínosem tohoto

návratu na vesnici bylo, že se podobně jako v Itálii poněkud skryla skutečná úroveň nezaměstnanosti. Také výstavba domů dramaticky poklesla. Moderní průmyslová odvětví, např. automobilový průmysl, ve Francii stagnovala, zatímco ve světě docházelo k jejich oživení. V roce 1938 představovala hodnota franku pouze šestatřicet procent jeho hodnoty z roku 1928, objem francouzské průmyslové výroby činil pouhých třiaosmdesát procent objemu před deseti lety, ve výrobě oceli došlo dokonce k poklesu na pouhých čtyřiašedesát procent a ve stavebnictví na jednašedesát procent. Vzhledem k dopadu na francouzskou sílu byla ale nejděsivější skutečností velikost národního důchodu, neboť ta byla v roce Mnichova o osmnáct procent nižší než v roce 1929.⁹⁵ Tedy právě v době, kdy německá hrozba sílila a kdy se mohutné přezbrojování stávalo otázkou života a smrti.

Tak nám ekonomické poměry pomáhají pochopit, proč ve třicátých letech dvacátého století došlo ke zhroucení francouzské vojenské výkonnosti. Protože Francie procházela koncem dvacátých let obdobím relativní hospodářské prosperity a také se obávala tajného německého přezbrojování, výrazně zvýšila v rozpočtových letech 1929–1930 a 1930–1931 obranné výdaje (především na armádu). Ale klamné naděje vkládané do ženevských odzbrojovacích rozhovorů spolu s důsledky hospodářské deprese si vybraly svoji daň. V roce 1934 činily výdaje na obranu stále ještě 4,3 procenta národního důchodu z období 1930–1931, ale absolutní suma byla o 4 000 000 franků nižší, neboť výkonnost ekonomiky velice rychle klesala.⁹⁶ Ačkoli vláda Lidové fronty Léona Bluma usilovala tento pokles zbrojních výdajů zvrátit, nepodařilo se tato čísla z roku 1930 až do roku 1937 překročit, ale i potom byla většina navýšené sumy použita na odstranění nejzjevnějších nedostatků pozemního vojska a na budování dalších opevnění. V těchto kritických letech už však mělo Německo jak ekonomický, tak vojenský náskok.

Francie klesla ve výrobě automobilů za Británii a Německo, během méně než desetiletí se propadla z prvního na čtvrté místo ve výrobě letadel, její výroba oceli se v období 1932 až 1937 zvýšila o ubohých třicet procent ve srovnání s německými tři sta procenty. Těžba uhlí v témže pětiletí výrazně upadla, což se většinou vysvětlovalo navrácením sárských uhelných pánví počátkem roku 1935 a následným zvýšením německé těžby.⁹⁷

S takto svižně upadající ekonomikou, břemenem dluhů a výdaji na důchody za válečné období 1914–1918, které obnášely polovinu celkových státních vydání, nemohla Francie v žádném případě uspokojivě přezbrojit své tři ozbrojené složky, přestože jak v roce 1937, tak v roce 1938 vydala na obranu přes třicet procent rozpočtu. Ironií bylo, že neuznalé francouzské válečné námořnictvo bylo zřejmě zajištěno nejlépe. V roce 1939 mělo vyváženou a moderní flotilu, která ovšem mohla jen těžko zastavit německý pozemní útok. Nejhuře ze všech ozbrojených složek bylo zaopatřeno letectvo. Byly mu průběžně kráceny přídělky a nevykonný a porůznu rozptýlený letecký průmysl mu v období 1933 až 1937 dovoloval výrobou pouhých padesáti až sedmdesáti letadel měsíčně, což byla asi jedna desetina německé produkce, ubohé přežívání. Tak například v roce 1937 vyrobilo Německo 5606 letadel, zatímco Francie pouze 370 (podle jiného zdroje 743).⁹⁸ Teprve v roce 1938 začala vláda uvolňovat na letecký průmysl skutečně značné sumy, ale tím také vyvolala celou řadu zcela zákonitých potíží, které doprovázejí každý unáhlený rozmach, nehledě na konstrukční a letové těžkosti vzniklé orientací na modernější a vysoce výkonná letadla. Tak například prvních osmdesát nadějných stíhaček typu Dewoitine 520 dostaly vzdušné síly teprve mezi lednem a dubnem 1940 a piloti začali s nácvičkou létání až s úderem bleskové války.⁹⁹

Většina historiků však připouští, že za těmito ekonomickými a výrobními těžkostmi se skrývaly zakořeněné společenské a politické problémy. Francouzskou společností, která byla šokována ztrátami v první světové válce a sužována opakovanými ekonomickými pohromami a zklamáními, rozdělávaly třídní a ideologické zájmy. Politici neúspěšně bojovali s problémy devalvace, deflace, čtyřicetihodinového pracovního týdne, vyšších daní a přezbrojování, a tak se Francie v průběhu třicátých let dožila silného úpadku veřejné morálky a soudržnosti. Namísto budování *union sacrée* způsobil vzestup fašismu v Evropě – přinejmenším v době španělské občanské války – další rozdělení francouzského veřejného mínění. Extrémní pravice dávala přednost Hitlerovi před Blumem (jak skandovala ulice), a na levici se vyskytovalo mnoho nespokojenců, kteří nesouhlasili ani s růstem zbrojních výdajů, ani se zamýšleným zrušením čtyřicetihodinového pracovního týdne. Tyto ideologické střety, které spolupůsobily s vrtkavostí politických stran, a trvalá nestabilita meziválečných vlád (mezi lety 1930 a 1940 čtyřadvacet změn) vyvolávaly dojem, že se francouz-

ská společnost občas nachází na pokraji občanské války. A tak bylo krajně nepravděpodobné, že se dokáže ubránit Hitlerovým drzým výpadům a Mussoliniho zastrašování.¹⁰⁰

Toto vše – jako už tolikrát ve francouzské politice – ovlivňovalo vztahy mezi civilním obyvatelstvem a vojskem i postavení armády ve společnosti.¹⁰¹ Ale mimo všeobecné atmosféry podezírání a sklíčenosti, ve které se museli francouzští političtí vůdci pohybovat, existovala ještě celá řada osobitých slabin. Francie neměla výkonný orgán obdobný britskému výboru imperiální obrany nebo podvýboru náčelníků štábů, který by pro potřeby strategického plánování systematicky zajišťoval spolupráci vojenských a nevojenských odvětví vlády nebo dokonce sladil názory soupeřících ozbrojených složek. Čelní představitelé armády, Gamelin, Georges, Weygand a (v pozadí) Pétain, byli defenzivně naladěni, opatrní šedesátníci a sedmdesátníci, bez zájmu o taktické novinky. Návrhy de Gaulla na menší zmodernizovanou tankovou armádu šmahem odmítli a sami se nedokázali vypořádat s alternativním využitím novějších válečných zbraní. Nebyla vyzkoušena kombinace ozbrojených složek. Problémy řízení bitvy a spojení (např. rádiového) byly zcela ignorovány. Úloha letectva byla podceňována. Francouzská výzvědná služba sice dodávala spoustu informací o německých záměrech, ale nebyla jim věnována pozornost. Existovala vyslovená nedůvěra v účinné nasazení obrovských ozbrojených formací, jak to při svých manévrech předváděli Němci. Kopie překladů Guderianových *Achtung Panzer* (Pozor tanky), které byly zasílány do každé posádkové knihovny, zůstávaly bez povšimnutí.¹⁰² Tak došlo k tomu, že když začal francouzský průmysl vyrábět značné množství tanků – z nichž mnohé byly vysoce kvalitní, např. SOMUA-35 – chyběla odpovídající teorie k jejich nasazení.¹⁰³ V případě vstupu do další velké války by mohla francouzská armáda vzhledem k chybám ve velení a výcviku jen s krajními obtížemi vyvážit sociálně-politickou malátnost a ekonomický úpadek své země.

Na rozdíl od období před rokem 1914 nebyly tyto slabiny překonány úspěšnou diplomacií a výhodnou spojeneckou strategií. Rozpory francouzské zahraniční politiky se naopak stávaly v průběhu třicátých let čím dál zjevnějšími. První z nich tkvěl už samozřejmě v neslučitelnosti zaujetí strategické obrany za Maginotovou linií, která vyplývala z locarnské smlouvy, a touhy zastavit německou expanzi do východní Evropy v případě, že by bylo potřeba vyrazit

vpřed na pomoc kontinentálním spojencům, jak s nimi bylo dohodnuto smluvně. Když Německo v roce 1935 získalo zpátky Sársko a Hitler obsadil demilitarizované Porýní, stal se francouzský útok méně pravděpodobný, i když armádní vůdci byli i nadále ochotni ofenzivní operace zvažovat. Ale to nebylo nic ve srovnání s ranami, které v roce 1936 dopadaly na francouzské diplomatické a strategické postavení: spory s Itálií ohledně habešské krize, přeměna Itálie z potenciálního spojence proti Německu v potenciálního nepřítele, začátek španělské občanské války s vyhlídkou, že by se ve francouzském sousedství mohla zakořenit další fašistická mocnost, a belgický ústup do neutrality s jeho strategickými důsledky. Na konci tohoto katastrofického roku se Francie už nemohla déle soustředit pouze na obranu severovýchodní hranice a myšlenka vpádu do Porýní na pomoc východním spojencům byla pozapomenuta. Proto nebylo divu, že se v době mnichovské krize mnoho francouzských politických představitelů děsilo pomyslení, že by museli plnit své závazky vůči Československu.¹⁰⁴ K završení všeho Paříž zjistila, že jakmile byla podepsána mnichovská dohoda, je Sovětský svaz vůči spolupráci se Západem daleko podezíravější a francouzsko-sovětskou smlouvu z roku 1935 už není ochoten brát vážně.

Za takových chmurných diplomatických, vojenských a ekonomických poměrů sotva překvapilo, že francouzská strategie byla založena na úsilí získat v případě další války s Německem plnou britskou podporu. Pro takové řešení existovaly i zjevné ekonomické důvody. Francie byla silně závislá na dovozu uhlí (třicet procent), mědi (sto procent), ropě (devětadevadesát procent), kaučuku (sto procent) a dalších životně důležitých surovin, z nichž mnohé pocházely z Britského impéria a byly přepravovány britskou obchodní flotilou. Pokud by došlo k „totální válce“, potřeboval by slábnoucí frank opět podporu Anglické banky, aby mu pomohla zaplatit pohledávky ve světě, přičemž v období 1936–1937 byla Francie už silně závislá na anglo-americké finanční pomoci.¹⁰⁵ A také pouze s pomocí královského loďstva mohlo být Německo opět odříznuto od svých zámořských dodávek. Koncem třicátých let potřebovala Francie rovněž pomoc královského letectva, stejně jako příslib britských expedičních sil. Tvrdilo se, že vzhledem ke všem těmto okolnostem má francouzská politika strategické pasivity z dlouhodobého hlediska logiku. Podle ní jakýkoli německý úder na západ se stejně jako v roce 1914 podaří zadržet, a válku nakonec rozhodnou

daleko větší zdroje anglo-francouzských koloniálních říší. Tím také nepochybně dojde k obnově dočasně porobených československých a polských oblastí.¹⁰⁶

Přesto lze sotva tvrdit, že by tato francouzská strategie „čekání na Británii“ byla neskonalým požehnáním. Očividně přenechala iniciativu Hitlerovi, který po roce 1934 opakovaně ukázal, že ví, jak ji využít. A navíc svazovala Francii ruce (je však nesporné, že lidé jako Bonnet a Gamelin dávali takovému omezování přednost). Od roku 1919 naléhali Britové na Francii, aby se chovala k Německu přívětivěji a smířlivěji a nesnášeli to, co považovali za galskou nesmlouvavost. Proto v letech po Hitlerově uchopení moci projevovala jak britská vláda, tak národ pro francouzské bezpečnostní problémy jen pramálo pochopení. Konkrétně řečeno, Britové vůbec neschvalovali francouzské vojenské závazky vůči „nástupnickým státům“ východní Evropy, a když se anglo-francouzská spolupráce stala nevyhnutelnou, naléhali na Paříž, aby se jich vzdala. Dokonce ještě před československou krizí Británie rozvracela a mařila tradičně neústupnou politiku Francie vůči Berlínu, aniž však místo ní něco podstatného nabídla. Teprve na jaře roku 1939 uzavřely obě země opravdové vojenské spojenectví, ale ani potom se jejich vzájemná politická podezíravost plně nevytratila.¹⁰⁷ Jak ještě dále uvidíme, ukazuje se jako správné tvrzení, že Albion nebyl ani tak „proradný“, jako krátkozraký, pln planých nadějí a zahlcen celou řadou domácích a zahraničních problémů. To ale pouze potvrzuje skutečnost, že pro francouzskou politiku byl při obraně před německou rozpínavostí slabou a nejistou oporou.

Zřejmě největším francouzským omylem byl předpoklad, že koncem třicátých let bude Británie schopna čelit německému náporu stejně jako v roce 1914. Byla samozřejmě stále ještě významnou mocností, která se těšila mnoha strategickým výhodám, a její objem průmyslové výroby a průmyslového potenciálu byl dvakrát větší než francouzský. Ale její postavení už nebylo tak významné a neotřesitelné jako před dvěma desetiletími. Z psychologického hlediska byl britský národ první světovou válkou těžce pošramocen a navíc rozčarován neplodností následného „kartaginského“ míru (jak se lidu zdálo). Tento veřejný odvrát od militarismu, od zasahování do kontinentálních záležitostí a od jakéhokoli zájmu na udržování mocenské rovnováhy souvisel jak s úplným nástupem parlamentní demokracie (v letech 1918 a 1928 došlo k rozšíření volebního práva), tak se vzestupem labouristů. A navíc se

zdálo, že se britská domácí politika v těchto desetiletích zřejmě ještě více než francouzská točí kolem „sociální“ otázky. Tento fakt také odráží nízký podíl (10,5 procent) státních výdajů, které byly v roce 1933 přiděleny ozbrojeným složkám ve srovnání s částkami vydanými na sociální oblast (46,6 procent).¹⁰⁸ Baldwin a Chamberlain svým kolegům v kabinetu často připomínali, že v tomto klimatu by bylo těžké získávat hlasy voličů vměšováním se do nevladatelných problémů střední a východní Evropy, jejíž hranice (podle mínění Whitehall) nebyly zdaleka posvátné.

Dokonce i těm politickým seskupením a stratégům, kteří se více než sociálními problémy nebo volební taktikou zabývali zahraničními záležitostmi, se mezinárodní politická situace po roce 1919 nezdála příhodná k neopatrným akcím a vytváření spojeneckých vazeb. Jakmile bylo po válce, samosprávná dominia usilovala o nové vymezení svého statutu. Když k tomu pomoci Balfourovy definice z roku 1926 a Westminsterským statutem z roku 1931 došlo, proměnila se dominia ve skutečně nezávislé státy, s vlastní nezávislou zahraniční politikou (pokud si to přála). Žádnému z nich nebylo po chuti jít do války kvůli evropským problémům a některá, např. Irsko, Jihoafrická unie a dokonce Kanada, odmítala bojovat vůbec. Pokud si Británie přála udržet obraz jednoty impéria, pak mohla jít do války pouze kvůli problému, který získá podporu dominií. A i když se tento separatismus v době rostoucího ohrožení ze strany Německa, Itálie a Japonska měnil, byl si Londýn i nadále vědom důležitosti *mimoevropského* rozměru veškerých svých zahraničněpolitických rozhodnutí.¹⁰⁹ Z čistě vojenského hlediska byly daleko důležitější „imperiálně-policejní“ aktivity britské armády a královského letectva v Indii, Iráku, Egyptě, Palestině a dalších místech. Ve skutečnosti se britská armáda na většinu meziválečných let navrátila ke své viktoriánské roli. K jejím každodenním operativním aktivitám patřilo udržování domorodého obyvatelstva v klidu¹¹⁰ a za největší (i když poněkud teoretické) nebezpečí považovala ruské ohrožení Indie. Navíc byl tento imperiální rozměr britské velmocenské strategie vydatně posilován posedlostí královského loďstva vysílat „hlavní flotilu do Singapuru“ a omluvitelným zájmem Whitehall bránit své vzdálené a zranitelné državy proti Japoncům.¹¹¹

Tato „janusovská“ rozporuplnost britské strategie byla sice několik století stará, ale teď se mohla opírat o daleko slabší průmyslovou základnu, což bylo na pováženou. Ve dvacátých letech dva-

cátého století se britská průmyslová výroba zpomalila, čemuž přispěla i příliš vysoká hodnota libry, která se vrátila ke zlatému standardu. Ačkoli churavějící britská ekonomika nebyla celosvětovou hospodářskou krizí po roce 1929 postižena tak dramaticky jako německá nebo americká, byla do základů otřesena. Textilní výroba, která stále tvořila čtyřicet procent britského exportu, se smrškla o dvě třetiny, těžba uhlí, které se na vývozu podílelo dalšími deseti procenty, poklesla o jednu pětinu, lodní průmysl byl tak těžce postižen, že v roce 1933 se zmenšil na sedm procent své předválečné výroby, produkce oceli poklesla v letech 1929–1932 na pětačtyřicet procent a výroba surového železa na třiapadesát procent. Protože mezinárodní obchod skomíral a byl nahrazen měnovými bloky, pokračoval i sestupný trend britského podílu na světovém obchodu – ze 14,15 procent (1913) poklesl na 10,75 procent (1929) a na 9,8 procent (1937). Také se vytrácely *neviditelné* zisky z lodní dopravy, pojišťovací činnosti a zámořských investic, které po více než jedno století příhodně vyrovnávaly schodek *viditelného* obchodu, takže na počátku třicátých let už Británie žila toliko ze své podstaty. Trauma krize z roku 1931 včetně pádu labouristické vlády a rozhodnutí opustit zlatý standard politiky až příliš jasně upozornily na ekonomickou zranitelnost země.¹¹²

Do jisté míry však byly zřejmě obavy těchto vedoucích činitelů poněkud přehnané. V roce 1934 se ekonomika začala pomalu zotavovat. Na severu země sice hynula tradiční průmyslová odvětví, ale moderní průmysl letecký, automobilový, petrochemický a elektrotechnický vzkvétal.¹¹³ Obchodování ve „šterlinkovém bloku“ poskytovalo britským vývozcům jistou oporu. Pokles cen potravin a surovin byl ku prospěchu britským spotřebitelům. Toto částečné oživení však nedokázalo ztlumit obavy ministerstva financí o křehký britský úvěr v zahraničí a další osud libry. Podle jeho názoru bylo nespornou prioritou země neztratit svou tvář před světem, což znamenalo mít vyrovnaný státní rozpočet, udržet na nízké úrovni daně a dohlížet na státní výdaje. Dokonce i tehdy, když mandžuská krize přinutila vládu, aby se v roce 1932 vzdala pověstného „pravidla deseti let“,^{*} pospíšilo si ministerstvo financí s tvrzením, že „to v žádném případě neospravedlňuje navýšení rozpočtu ozbrojených slo-

* Tato směrnice byla platná po roce 1919 a nařizovala ozbrojeným složkám, aby svůj rozpočet sestavovaly s ohledem na fakt, že v příštích deseti letech nevstoupí do žádné velké války.

žek, protože je třeba brát ohled na přetrvávající velice vážnou finanční a ekonomickou situaci.“¹¹⁴

Tato kombinace vnitropolitických a ekonomických tlaků způsobila, že počátkem třicátých let, právě v době, kdy státy s diktátorskými režimy začaly zvyšovat výdaje na obranu, je Británie, podobně jako Francie, snížila. Britské výdaje na ozbrojené složky začaly poprvé podstatně růst až v roce 1936, po několikaletém studiu „nedostatků v obraně“ a po dvojím šoku z Hitlerova otevřeného přezbrojování a následné habešské krize. Ale i tehdejší roční příděl financí byl menší než italský a rovnal se pouhé třetině nebo čtvrtině zbrojních výdajů německých. Dokonce i za této situace zabránily dohled ministerstva financí a obavy politiků z domácího veřejného mínění úplnému přezbrojování, které ve skutečnosti začalo až v krizovém roce 1938. Ozbrojené složky už dlouho před tímto rokem upozorňovaly na nemožnost ochrany „našeho obchodu, území a životně důležitých zájmů před Německem, Itálií a Japonskem současně“ a naléhaly na vládu, „aby počet našich potenciálních nepřátel snížila a získala podporu potenciálních spojenců“.¹¹⁵ Jinými slovy žádaly diplomacii appeasementu, která by uchránila ekonomicky oslabené, strategicky přetížené impérium před hrozbou na Dálném východě, ve Středozeří i v Evropě samotné. Náčelníci štábů si uvědomovali, že Británie na žádném zahraničním bojišti neobstojí. Tuto skličující skutečnost ještě předčil znepokojivý růst luftwaffe. Obyvatelé ostrovní říše byli poprvé v historii bezprostředně ohroženi nepřátelskými vojenskými operacemi.¹¹⁶

Existují však rovněž svědectví, že britští náčelníci štábů viděli vyhlídky své země mimořádně černě,¹¹⁷ stejně jako vojenští profesionálové prakticky v kterémkoli jiném státě. První světová válka je naučila opatrnosti a pesimismu.¹¹⁸ *Nebylo* však pochyb, že v období 1936–1937 Německo předstihlo královské vzdušné síly, že nevelká britská armáda s dlouhou vojenskou službou na kontinentě mnoho nevykoná a že královské námořnictvo nemůže kontrolovat evropské vody a *současně* vysílat hlavní flotilu do Singapuru. Ale britské politiky znepokojovala zřejmě daleko víc skutečnost, že se jim teď krajně obtížně hledali oni „potenciální spojenci“, které náčelníci štábů požadovali. Koalice, které Británie sprádala, aby čelila Napoleonovi, ani úspěšná dohoda s Francií nebo obnovená přátelství, jež platila v letech po roce 1900, byly teď v nedohlednu. Japonsko se proměňovalo ze spojence v nepřítele a to samé se událo s Itálií. Rusko, jiná „okrajová“ mocnost (abychom užili Dehiova po-

jmu),¹¹⁹ které se tradičně připojovalo k Británii, aby společně čelily kontinentální hegemonii, se nyní ocitlo v diplomatické izolaci a chovalo k západním demokraciím hlubokou nedůvěrou. Politika Spojených států v první polovině třicátých let dvacátého století se – alespoň zklamáním vůdců z Whitehall – jevila jako takřka nevyzpytatelná a nepředvídatelná, neboť se vyhýbala všem diplomatickým a vojenským závazkům. Spojené státy nebyly stále ochotny stát se členem Společnosti národů a silně oponovaly různým britským snahám získat si revizionistické státy (např. uznat speciální statut Japonska ve východní Asii nebo nabídnout Německu zvláštní splátky a výměnné kursy). Tím že zákonem o neutralitě z roku 1937 znemožnily Británii, aby si opatrovala půjčky na amerických peněžních trzích, tak jako to kvůli pokračování ve válce činila mezi lety 1914 a 1917, vytrvale hatily britskou velmocenskou strategii stejným a snad neúmyslným způsobem, jako Británie hatila francouzskou strategii ve východní Evropě.¹²⁰ Potenciálním spojencem pak zůstávala pouze Francie a zbývající část Britského impéria. Francouzské diplomatické potřeby však vtahovaly Británii do závazků ve střední Evropě, s kterými dominia silně nesouhlasila a které vzhledem k celkové struktuře „imperiální obrany“ nebyla schopna hájit. Mimoevropské zájmy impéria naopak odpoutávaly pozornost a prostředky potřebné k odvrácení německé hrozby. V důsledku toho se Británie ve třicátých letech ocitla uprostřed globálních diplomatických a strategických problémů, které neměly uspokojivé řešení.¹²¹

Tím nechceme popřít, že by Baldwin, Chamberlain a jejich kolegové nemohli dokázat více, ani tvrdit, že vymezení britské politiky appeasementu bylo takového rázu, že by veškerá alternativní politická řešení navrhovaná Churchillem a ostatními kritiky byla neprůchodná. Existovala vytrvalá ochota části britské vlády doufat v „rozumný“ přístup k nacistickému režimu, a to navzdory všemu, co svědčilo proti. Emocionální odpor vůči komunismu způsobil, že Rusko jako možný člen antifašistické koalice bylo vždycky ignorováno nebo podceňováno. Zranitelné východoevropské státy jako Československo a Polsko byly až příliš často považovány za přítěž a nedostatek pochopení pro francouzské problémy odhaloval osudovou chudobu ducha. Německá a italská síla byla jen na základě chatrných důkazů trvale přeceňována, zatímco veškeré slabiny britské obrany byly pokládány za důvod k nečinnosti. Náznaky Whitehall na evropskou rovnováhu byly jen účelové a krát-

kodobé. Kritici politiky appeasementu, jako byl Churchill, byli systematicky umlčovani a přehlušováni tvrzením vlády, že může veřejné mínění toliko následovat (místo aby ho určovala).¹²² Přes všechny přijatelné, objektivně platné důvody se za přáním britské vlády vyhnout se konfrontaci s diktátorskými státy však skrýval malodušný, omezený přístup, který vypadá pochybně i s odstupem času.

Na druhé straně by také muselo každé zkoumání ekonomických a strategických daností končit závěrem, že koncem třicátých let dvacátého století nebyly základní problémy ovlivňující britskou velmocenskou strategii řešitelné pouhou změnou přístupu nebo dokonce ministerských předsedů. Vždyť čím více byl Chamberlain doháněn pokračující Hitlerovou agresí a rozhořčeným britským veřejným míněním k ukončení appeasementu, tím zjevnější byly bytostné protiklady. Náčelníci štábů sice trvali na výrazném růstu výdajů na obranu, ale ministerstvo financí tvrdilo, že tato cesta by byla ekonomickou katastrofou. Už v roce 1937 vydávala Británie, stejně jako Francie, na obranu větší díl hrubého národního produktu než v krizových letech před rokem 1914, ale bez jakéhokoli výrazného zvýšení své bezpečnosti, neboť fanatický, „rozjetý“ německý stát vydával na zbrojení mnohem a mnohem více. Ale protože britské výdaje na obranu dále rostly – zhruba z 5,5 procent hrubého národního produktu v roce 1937 na 8,5 procent v roce 1938 a na 12,5 procent v roce 1939 – začínalo to skřípat i v křehké britské ekonomice. Přestože byly uvolněny na zbrojení další částky, nevyhovující britské průmyslové závody a citelný nedostatek kvalifikovaných inženýrů nenaplnily ve výrobě letadel, tanků a lodí očekávání, což zase ozbrojené složky přimělo, aby požadovaly ještě větší množství zbraní, ocelového plechu, kuličkových ložisek a ostatního materiálu z neutrálních zemí, jako bylo Švédsko a Spojené státy, a to způsobilo další odliv peněz a ohrozilo platební rovnováhu. Protože zásob britského zlata a dolarů ubývalo, stával se i britský mezinárodní úvěr daleko nejistější než dříve. „Pokud žijeme v přesvědčení, že jsme schopni stejně jako v roce 1914 vést dlouhou válku,“ dokládá věcně ministerstvo financí v odpovědi na přezbrojovací opatření z dubna 1939, „strkáme hlavy do písku.“¹²³ Pro mocnost, jejíž stratégové tvrdili, že nemají šanci vyhrát krátkou válku, ale kteří jaksí doufali, že zvítězí v rozsáhlém konfliktu, to nebyla nikterak slibná prognóza.

Stejně vážné rozpory vyšly v předvečer války najevo také v ob-

lasti vojenské. Britské rozhodnutí z roku 1939 přistoupit znovu na formální „kontinentální závazek“ vůči Francii a takřka souběžné rozhodnutí dát přednost Středozeří před Singapurem co se rozmístění loďstva týče, sice urovnalo některé dlouhodobé strategické problémy, ale britské zájmy na Dálném východě zanechalo zcela nechráněné vůči příštímu aktu japonské agrese. Podobně rozporuplně působily spěšně poskytnuté britské záruky Polsku na jaře 1939 a vzápětí další záruky Řecku, Rumunsku a Turecku, což naznačovalo, že Whitehall znovu objevil důležitost východní Evropy a Balkánu v kontinentální rovnováze sil. Ve skutečnosti však měly britské ozbrojené síly jen mizivou naději, že tyto země proti rozhodnému německému útoku ubrání.

Stručně řečeno ani Chamberlainova pevnější politika vůči Německu po březnu 1939, ani jeho nahrazení Churchillem v květnu 1940 britské strategické a ekonomické dilema „nevyřešily“ a jen se změnilo vymezení problémů. Přetíženému světovému impériu v této pozdní fázi trvání, které stále ovládalo jednu čtvrtinu světa a vlastnilo pouze mezi devíti a desíti procenty světové průmyslové síly a „válečného potenciálu“¹²⁴ přinášel nevýhody jak appeasement, tak antiappeasement. Šlo jen o to zvolit menší zlo.¹²⁵ Není pochyb, že v roce 1939 bylo rozhodnutí čelit Hitlerově další agresi správné. Ale s takto narušenou rovnováhou sil v neprospěch britských zájmů v Evropě, natož pak na Dálném východě, bylo čím dál zřejmější, že nesporného vítězství nad fašismem nemůže být dosaženo bez zásahu neutrálních mocností. A to s sebou přinášelo rovněž problémy.

Nastupující supervelmoci

Jak už bylo řečeno, jedním z největších problémů, kterým čelili britští a francouzští politikové při řešení diplomatických a strategických otázek třicátých let dvacátého století, byla nejistota, jež panovala kolem postojů dvou obřích a jaksi stranou stojících mocností, Sovětského svazu a Spojených států. Mělo smysl vyvíjet další úsilí a přesvědčovat je o spojenectví proti fašistickým státům i v případě, že by z toho vyplývaly postatné ústupky moskevským a washingtonským požadavkům a domácí kritika? Kterému z těchto států se měli dvořit horoucněji a v jakém ohledu? Mohl by otev-

řený příklon řekněme k Rusku Německo či Japonsko spíše vyprovokovat, nebo zastrašit? Z pohledu Berlína a Tokia (méně už Říma) byl rovněž důležitý postoj Ruska a Spojených států. Zůstanou tyto mocnosti stranou, až bude Hitler měnit hranice ve střední Evropě? Jak by měly reagovat na další japonskou expanzi v Číně nebo na operace proti starým evropským koloniálním říším v jihovýchodní Asii? Budou Spojené státy západní demokracie podporovat alespoň ekonomicky, jak tomu bylo mezi lety 1914 až 1917? Bude možné si naklonit Sovětský svaz ekonomickými a územními dohodami? A vůbec, záleží skutečně na těchto dvou nevyzpytatelných a do sebe zahleděných státech? Jak jsou ve skutečnosti silné? Jak důležité jsou v měnícím se mezinárodním uspořádání?

Hledat odpovědi na tyto otázky bylo v případě „uzavřené“ sovětské společnosti daleko těžší. Nicméně hlavní rysy jejího ekonomického růstu a vojenské síly v tomto období se zdály být jasné. Prvním a nejzřejmějším faktem bylo, že síla Ruska byla válečným konfliktem z let 1914–1918 a následnou revolucí a občanskou válkou podlomena mnohem více než síla ostatních velmocí. Jeho populace klesla ze 171 000 000 v roce 1914 na 132 000 000 v roce 1921. Ztráta Polska, Finska a pobaltských států připravila zemi o mnoho průmyslových závodů, železnic a zemědělských usedlostí a vleklé boje zničily mnohé z toho, co ještě zbývalo. Prudký pokles výroby, jejíž objem byl v roce 1920 o třináct procent nižší než v roce 1913, v sobě skrýval dokonce ještě větší propad některých klíčových odvětví. „Oproti předválečnému stavu se vytěžilo pouze 1,6 procent železné rudy, vyrobilo se 2,4 procenta surového železa, 4,0 procenta oceli a 5,0 procent bavlny.“¹²⁶ Zahraniční obchod zanikl úplně, hrubý výnos sklizně činil méně než polovinu výnosu předválečného a národní důchod na obyvatele poklesl o více než šedesát procent na úroveň skutečně zoufalou. Protože však nesmírná krutost těchto propadů byla zaviněna hlavně sociálními a politickými zmatky z let 1917–1921, bylo logické, že nově ustavená sovětská vláda byla (stejně jako by byla *každá jiná*) nucena zahájit celkovou obnovu. Bolševici převzali dědictví předválečného a válečného rozvoje ruského průmyslu v podobě spousty továren, závodů na výrobu lokomotiv a vagonů a oceláren. V zemi existovala základní železniční, silniční a telegrafní síť. Byli zde dělníci, kteří se chtěli po skončení občanské války vrátit do továren. A existoval zavedený model zemědělské výroby a prodeje potravin městům a velkoměstům, který mohl být obnoven, jakmile Lenin rozhodl

(tzv. novou ekonomickou politikou z roku 1921) skončit s neplodnými pokusy „komunizace“ rolníků a povolit soukromé hospodaření. A tak v roce 1926 dosáhl objem zemědělské výroby své předválečné úrovně a po dvou letech dospěla k této metě i průmyslová výroba. Válka a revoluce stály Rusko třináct let ekonomického růstu, ale nyní bylo připraveno zahájit nový vzestup.

Protože však Rusko zápasilo s tradiční ekonomickou slabostí, nezdálo se, že bude tento „rozmach“ dostatečně svižný, zvláště pak s ohledem na stále autokratičtějšího Stalina. Zahraniční investice nebyly po ruce, a tak bylo potřeba nějak získat kapitál z domácích zdrojů, aby bylo možno financovat rozvoj mohutného průmyslu a výstavbu ohromných ozbrojených sil, když svět je tak nepřátelský. Vzhledem k likvidaci střední třídy, která mohla být buď pobídnuť k tvorbě kapitálu, nebo připravena o své bohatství, a vzhledem ke skutečnosti, že osmasedmdesát procent ruského obyvatelstva setrvalo (v roce 1926) v nepředstavitelně primitivním zemědělském sektoru, který se převážnou měrou dosud nacházel v soukromých rukou, se Stalinovi zdálo, že stát má pouze jedinou možnost, jak získat peníze a současně urychlit přesun od zemědělství k průmyslu. Ten spočíval v kolektivizaci zemědělství, nahnání rolníků do sovchozů, v likvidaci kulaků, řízení zemědělské výroby a stanovení mezd zemědělských dělníků i (mnohem vyšších) maloobchodních cen potravin. Tak se stát úděsně drakonickým způsobem vsunul mezi zemědělské výrobce a městské spotřebitele a z každé strany ždímal peníze v takové míře, v jaké by si to carský režim nikdy nedovolil. Ruku v ruce kráčela záměrná cenová inflace, spousta daní a poplatků a nátlak na obyvatelstvo, aby projevilo svou oddanost nákupem státních dluhopisů. Celkový výsledek, promítnutý do hrubých makroekonomických statistik, byl takový, že podíl ruského hrubého národního produktu určený pro soukromou spotřebu, jenž v ostatních zemích, které se vydaly cestou industrializace, činil kolem osmdesáti procent, byl zde sražen na otřesnou úroveň jedenapadesáti nebo dvaapadesáti procent.¹²⁷

Tento mimořádný pokus o socialistickou „řízenou ekonomiku“ měl dva negativní ekonomické důsledky, které se nicméně daly čekat. Prvním byl katastrofální pokles sovětské zemědělské výroby, protože kulaci (ale i ostatní rolníci) se násilné kolektivizaci bránili, a byli proto likvidováni. Úděsné „preventivní“ porážení zemědělského zvířectva – „počet koní poklesl z 33 500 000 v roce 1928 na

16 600 000 v roce 1935 a počet kusů hovězího dobytka se snížil ze 70 500 000 na 38 400 000¹²⁸ – vyvolalo zoufalý pokles produkce masa a obilí, a tudíž i již tak dost mizerné životní úrovně. Obrát k lepšímu nastal až za Chruščovovy éry. Pokud jde o část národního důchodu odčerpanou kolektivizací a cenovými kontrolami, existují tajemné propočty, které dokazují, že se později zemědělství vrátila ve formě traktorů nebo elektrifikace.¹²⁹ Avšak (například) nově vzniklé továrny na výrobu traktorů byly projektovány tak, aby mohly být přeměněny na výrobu lehkých tanků. Rolníci se ovšem k obraně země před wehrmachtem už hodili méně. Co však bylo zcela nezměnitelné, byl kolaps sovětské zemědělské výroby. Oběti na životech, především během hladomoru v roce 1933, šly do milionů. Koncem třicátých let se začala zemědělská výroba pozvedat za pomoci statisíců traktorů, záplavy zemědělských inženýrů a armád pevně ovládaných družstev. Ale cena z hlediska lidských životů byla nezměrná.

Druhý důsledek měl daleko širší dopad, přinejmenším s ohledem na záměry sovětské ekonomické a vojenské moci. Protože se podíl osobní spotřeby v hrubém národním produktu smrskl na úroveň, jaká zřejmě v moderní historii nemá obdoby – a byl určitě mnohem nižší, než na jaký vůbec kdy mohli nacisté v Německu pomyslet – byl Sovětský svaz schopen na průmyslové investice vydávat neuvěřitelnou částku, která představovala přibližně pětadvacet procent hrubého národního produktu, a stále ještě zbývalo dost na vzdělání, vědu a ozbrojené síly. Valná část sovětského obyvatelstva neuvěřitelně rychle změnila pracovní místa, podíl populace zaměstnané v zemědělství klesl během let 1928–1940 z jedenasedmdesáti procent na jednapadesát procent a lidé se rovněž začali nebývale rychle vzdělávat. To bylo nesmírně důležité ze dvou hledisek. Rusové byli totiž vždycky v nevýhodě – např. vůči Německu nebo Spojeným státům – protože měli chabě vyučené a negramotné průmyslové dělnictvo a pouze nepatrné množství inženýrů, vědců a manažerů potřebných k lepšímu řízení a stálému zdokonalování průmyslového sektoru. V milionech dělníků vyučených buď v továrních školách, nebo technických učilištích a (o něco později) v ohromné záplavě vysokoškolsky vzdělaných osob země konečně získala kvalifikované kádry pro trvalý ekonomický růst. Počet inženýrů v „národní ekonomice“ vzrostl například ze 47 000 v roce 1928 na 289 900 v roce 1941.¹³⁰ Mnohé z údajů, kterými se v tomto období sovětské propagandisté chlubil, byly bezesporu nad-

sazené a utajovaly různá úskalí, ale uvážlivé vyčleňování prostředků na ekonomický rozvoj se zpochybnit nedalo. Začaly se také budovat nové obří elektrárny, ocelárny a továrny za Uralem, mimo dosah útoku jak ze Západu, tak z Japonska.

Výsledný nárůst průmyslové výroby a národního důchodu – i když přijmeme ty nejstrážlivější odhady – neměl v historii industrializace obdoby. Protože jak skutečný objem výroby, tak její hodnota byly v dřívějších letech (např. v roce 1913, natož pak v roce 1920) tak nízké, nemá prakticky smysl vyjadřovat nastalé změny v procentech – ačkoli výše uvedená tabulka 28 určité užitečné údaje nabízí, neboť ukazuje, jak během světové hospodářské krize procházela sovětská průmyslová výroba obdobím konjunktury. Zaměříme-li se však na období prvních dvou pětiletok (1928–1937), zjistíme, že ruský národní důchod tehdy vzrostl z 24,4 miliard na 96,3 miliard rublů, těžba uhlí se zvýšila z 35 400 000 na 128 000 000 tun a výroba oceli stoupla ze 4 000 000 na 17 700 000 tun. Výroba elektřiny vzrostla sedmkrát, počet vyrobených obráběcích strojů se více než zdvacetinásobil a traktorů bylo vyrobeno skoro čtyřicetkrát tolik.¹³¹ Ruská průmyslová výroba tak koncem třicátých let předstihla nejenom výrobu francouzskou, japonskou a italskou, ale zřejmě i britskou.¹³²

Tato strhující výstavba však zakrývala mnoho nedostatků. Ačkoli zemědělská výroba v polovině třicátých let pomalu narůstala, byly hektarové výnosy stále děsivě nízké a ruské zemědělství nebylo schopno obyvatelstvo uživit tak jako dříve, natož pak vyrobit přebytek pro export. Navzdory novým investicím do železnic zůstával komunikační systém primitivní a neodpovídal rostoucím potřebám země. V mnoha průmyslových odvětvích existovala silná závislost na zahraničních firmách a odborných znalostech, zvláště pak na amerických. „Gigantománie“, která našla svůj výraz v průmyslových závodech a vůbec v celých výrobních procesech, ztěžovala rychlý přechod na jinou výrobu nebo zavádění nových forem. Problémy vznikaly i tam, kde plánovanému rozvoji určitých průmyslových odvětví nestačily stávající zásoby surovin nebo kvalifikované pracovní síly. Po roce 1937, kdy se sovětská ekonomika přeorientovala na mohutný zbrojní program, došlo k narušení kontinuity výroby a deformacím dřívějších plánů. Navíc probíhaly obrovské čistky. Ať už byly příčiny Stalinových šílených, paranoidních útoků proti spoustě vlastních lidí jakékoli, jejich ekonomické důsledky byly vážné. „Státní zaměstnanci, manažeři, technici, statistici, dokonce

i předáci“¹³³ byli nahnáni do táborů, a tak se ruský nedostatek kvalifikovaných pracovních sil ještě prohloubil. Teror bezesporu mnoho lidí přinutil k tomu, aby po stachanovsku demonstrovali oddanost režimu, ale také potlačil zavádění novinek, experimentování, otevřenou diskusi a konstruktivní kritiku. „Nejjednodušší bylo vyhnout se zodpovědnosti, při jakémkoli jednání žádat o souhlas nadřízeného, mechanicky se řídit každým obdrženým příkazem bez ohledu na místní podmínky.“¹³⁴ Tak si lidé sice chránili vlastní kůži, ale celkovému růstu ekonomiky tím nepomohli.

Ve válce zrozený Sovětský svaz trpěl neustálým pocitem ohrožení potenciálními nepřáteli, například Polskem, Japonskem nebo Británií, a proto po většinu dvacátých let vydával značnou část státního rozpočtu (dvanáct až šestnáct procent) na obranu. Tento podíl v počátečních letech první pětiletky poklesl a tehdy se také stavy pravidelných sovětských ozbrojených sil snížily asi na 600 000 mužů. V záloze však byla obrovská, ale nevykonná milice s dvojnásobným počtem mužů. Mandžuská krize a Hitlerův nástup k moci vedl k rychlému zvýšení velikosti armády na 940 000 mužů v roce 1934 a na 1 300 000 v roce 1935. V důsledku pětiletok rostla průmyslová výroba a národní důchod, a tak rostlo i množství tanků a letadel. Moderně smýšlející důstojníci kolem Tuchačevského byli ochotni studovat (i když ne zcela akceptovat) myšlenky Douheta, Fullera, Liddella Harta, Guderiana a dalších západních válečných teoretiků, a tak měl Sovětský svaz počátkem třicátých let nejenom tankovou armádu, ale i významné parašutistické jednotky. Zatímco sovětské námořnictvo zůstávalo malé a nevykonné, byl koncem dvacátých let vybudován obrovský letecký průmysl, který brzy vyráběl každoročně více letadel než všechny ostatní mocnosti dohromady (viz tabulka 29).

Tabulka 29: Výroba letadel jednotlivých mocností v období 1932–1939¹³⁵

	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Francie	(600)	(600)	(600)	785	890	743	1 382	3 163
Německo	36	368	1 968	3 183	5 112	5 606	5 235	8 295
Itálie	(500)	(500)	(750)	(1 000)	(1 000)	(1 500)	1 850	(2 000)
Japonsko	691	766	688	952	1 181	1 511	3 201	4 467
SK	445	633	740	1 140	1 877	2 153	2 827	7 940
USA	593	466	437	459	1 141	949	1 800	2 195
SSSR	2 595	2 595	2 595	3 578	3 578	3 578	7 500	10 382

Ale i tato čísla skrývají znepokojivé slabosti. Logickým důsledkem ruské „gigantománie“ byl mimořádný důraz na kvantitu. Ten vzhledem k vlastnostem řízené ekonomiky vyvolal počátkem třicátých let nadprodukcí letadel a tanků. SSSR v roce 1932 vyrobil přes 3000 tanků a více než 2500 letadel, což bylo nepředstavitelně více než jakákoli jiná země světa. Vzhledem k závratnému růstu pravidelné armády po roce 1934 bylo nesmírně obtížné najít pro nově vytvářené tankové prapory a letecké síly kvalitní, dobře vycvičené důstojníky a poddůstojníky. Ale ještě obtížnější bylo v zemi s nadbytkem rolníků a zoufalým nedostatkem kvalifikovaných dělníků vybudovat moderní armádu a letectvo, protože navzdory rozsáhlému vzdělávacímu programu spočívala zřejmě i ve třicátých letech nejvýraznější slabina země ve značném množství špatně vycvičených dělníků a chabě vycvičených vojáků. A dále se Rusko, podobně jako Francie, stalo obětí obrovských investic do letadel a tanků, které byly moderní na počátku třicátých let. Když však španělská občanská válka odhalila nedostatky první generace těchto zbraní, které spočívaly v jejich omezené rychlosti a manévrovací schopnosti a v nedostatečném dostřelu a pancéřování, zvýšilo se tempo výroby rychlejších letadel a silnějších tanků. Ale sovětský zbrojní průmysl podobající se obřím námořním plavidlům nemohl změnit kurz rychle, a zdálo se pošetilé zastavovat výrobu stávajících typů, dokud nebyly zkonstruovány a prověřeny typy modernější. (V této souvislosti není bez zajímavosti, že „z 24 000 ruských tanků nasazených v červnu 1941 se jich jen 967 vyrovnalo tehdejšímu německým tankům, popřípadě je předčilo“.)¹³⁶ A ke všemu ještě do toho přišly čistky. „Poprava“ Rudé armády, kdy bylo devadesát procent veškerých generálů a osmdesát procent plukovníků postiženo Stalinovým šíleným záchvatem, znamenala nejenom likvidaci obrovského množství zkušených důstojníků, ale měla také další důsledky, které těžce poškodily ozbrojené síly. Po odstranění Tuchačevského a nadšenců „pro moderní válečnictví“ a po vyloučení těch, kdo studovali německé metody a britské teorie, zůstala armáda po ukončení čistek v rukou politicky spolehlivých, ale intelektuálně zakrnělých osob, jako byli Vorošilov a Kuluk. Jedním z prvních důsledků bylo rozhodnutí rozpustit sedm mechanizovaných sborů. To bylo ovlivněno argumentem, že španělská občanská válka ukázala, že v bitevním poli nemohou tankové formace hrát nezávislou ofenzivní úlohu a jednotlivé tanky mají být přiděleny střeleckým praporům, aby podporovaly pěchotu. Podobně

padlo i rozhodnutí, že strategické bombardéry typu TB-3 jsou Sovětskému svazu prakticky k ničemu.

Rusko bylo koncem třicátých let mnohem slabší než před pěti nebo deseti lety, neboť většina jeho letectva byla zastaralá, pancéřové jednotky neexistovaly a vojenské složky se zastrašené čistkami krčily ve slepé poslušnosti. Kromě toho mezitím jak Německo, tak Japonsko velice zvýšily zbrojní výrobu a jejich agresivita vzrostla. Pětiletka zahájená v roce 1938 byla ve znamení nesmírného nárůstu zbrojní výroby, která se vyrovnala výrobě německé a v mnoha oblastech (např. ve výrobě letadel) ji i předčila. Ale Stalin cítil, že dokud se tyto investice nepromění v mnohem větší a lépe vyzbrojené vojenské síly, nachází se Rusko v „nebezpečné zóně“, přinejmenším tak hrozné jako v letech 1919–1922. Tyto vnější okolnosti pomáhají vysvětlit proměny sovětské diplomacie ve třicátých letech. Před Stalinem, který se obával japonské agrese v Mandžusku a zřejmě ještě více útoku hitlerovského Německa, se otevřela vyhlídka potenciální války na dvou frontách vzdálených od sebe tisíce kilometrů (a přesně stejné strategické dilema ochromovalo britské politiky). Ale ani diplomatické přitakání Západu, které zahrnovalo sovětský vstup do Společnosti národů v roce 1934 a smlouvy s Francií a Československem v roce 1935, vytoužené zvýšení kolektivní bezpečnosti nepřineslo. Bez smlouvy s Polskem byla jen malá naděje, že by Rusko mohlo pomoci Francii nebo Československu – a naopak. Britům se takové pokusy o vytvoření diplomatické „lidové fronty“ proti Německu nezamlouvaly, což také zčásti vysvětluje Stalinovu opatrnost během španělské občanské války, kdy se obával, že by triumfující socialistická republika ve Španělsku mohla zahnat Británii a Francii doprava a zaplést Rusko do otevřeného konfliktu s Frankovými příznivci, Itálií a Německem.

V letech 1938–1939 musela zahraniční situace vypadat ještě hrozněji, než jak ji viděl Stalin (a proto se čistky jeví jako ještě pošetilejší a nepochopitelnější). Mnichovská smlouva zřejmě nejenom potvrdila Hitlerovy ambice ve východní a střední Evropě, ale – což bylo daleko znepokojivější – odhalila, že Západ nebyl připraven jim čelit, a tak se mohl jen velice snažit, aby obrátil německou energii dál na východ. Protože se v těchto dvou letech rovněž odehrály vážné hraniční srážky mezi sovětskou a japonskou armádou na Dálném východě (které si vynutily obrovské posílení ruských divizí na Sibiři), nepřekvapilo, že se i Stalin rozhodl provádět vůči Berlínu politiku „appeasementu“, byť za cenu spolčování s ideolo-

gickým nepřítelem. Vzhledem k sovětským ambicím ve východní Evropě měla Moskva vůči oklešťování nezávislých států v této oblasti čím dál méně výhrad, zvláště když si mohla být jista, že z kořisti získá lví podíl. Překvapivá sovětsko-německá smlouva ze srpna 1939 zajistila Rusům přinejmenším nárazníkovou zónu na západní hranici a poskytla jim více času na přezbrojení v době, kdy Západ kvůli Hitlerovu útoku na Polsko vstoupil do války s Německem. Krmit krokodýla po soustech (jak tomu říkal Churchill) se zdálo být mnohem lepší, než jím být pohlcen.¹³⁷

Ze všech těchto důvodů je mimořádně těžké odhadnout sovětskou sílu z konce třicátých let, a to především proto, že statistiky zabývající se „relativním válečným potenciálem“¹³⁸ neodrážejí ani morálku národa, ani kvalitu ozbrojených sil, ani zeměpisnou polohu. Bylo zřejmé, že Rudá armáda už delší dobu nebyla onou „obávanou a všemi respektovanou moderní silou s moderní výstrojí a mimořádně udatnými vojáky“ (s výjimkou poslední charakteristiky), jak ji v roce 1936 popsal Mackintosh.¹³⁹ Ale jak dalece byla její síla podlomena, jasné nebylo. „Zimní válka“ proti Finsku v období 1939–1940 tento překotný úpadek jasně potvrdila, třebaže v méně známých srážkách s Japonskem u Nomonhany v roce 1939 bylo možno sledovat inteligentně vedenou akci moderní armády.¹⁴⁰ Je také jasné, že Stalin byl zděšen zničujícími vítězstvími německé armády v bleskových úderech v roce 1940, a že měl proto čím dál větší strach, aby Hitlera k válce nevyprovokoval. Strach mu pochopitelně nahánělo i to, kde se rozhodne Tokio na východě udeřit. Ne snad proto, že by Japonsko bylo tak smrtelným nepřítelem, ale obrana Sibíře byla logisticky velice náročná a navíc by odčerpala ruské síly, které měly čelit německé hrozbě. Názornou ukázkou Stalinova riskantního strategického manévrování bylo rychlé odvolání Žukovových pancéřových jednotek, aby se mohly poté, co bylo uzavřeno na východě hraniční příměří s Japonskem, podílet v září 1939 na invazi do východního Polska.¹⁴¹ Na druhé straně se tehdy napravovaly škody, které Rudá armáda utrpěla, a zvyšovaly se její stavy (na 4 320 000 mužů v roce 1941). Celá sovětská ekonomika se přeorientovala na válečnou výrobu a ve střední části Ruska se budovaly obrovské moderní továrny. Byla testována dokonalená letadla a tanky (včetně obávaného T-34). 16,5 procent, které byly vyhrazeny na obranu ve státním rozpočtu v roce 1937, vyskočilo v roce 1940 na 32,6 procent.¹⁴² Sovětský svaz podobně jako většina ostatních velmocí v tomto období doháněl ztracený

čas. Stalin potřeboval – dokonce více než v roce 1931 – popohnat své krajany, aby se pokusili překlenout propastný rozdíl ve výrobě, který odděloval Rusko od Západu. „Ochabnout v tempu by znamenalo zůstat vzadu. A ti, kdo zůstanou vzadu, budou poraženi...“ Carské Rusko postihla „kontinentální porážka“, protože zaostalo v průmyslové produktivitě a vojenské síle.¹⁴³ Sovětský svaz byl v područí ještě autokratičtějšího a bezohlednějšího vůdce rozhodnut dohánět rychle. Dalo se však těžko odhadnout, zda to Hitler dovolí.

Relativní síla mezinárodního postavení Spojených států se v meziválečném období vyvíjela v pozoruhodně obráceném směru než síla ruská i německá. Jinými slovy byly Spojené státy mimořádně vlivné ve dvacátých letech, ale později v období hospodářské krize třicátých let slábly mnohem víc než jakákoli jiná velmoc a vzpamatovaly se (a to jenom částečně) až na samém konci tohoto období. Příčina jejich vynikajícího postavení v prvním z těchto dvou desetiletí byla objasněna už dříve. Spojené státy byly s výjimkou Japonska jedinou z významných zemí, která z velké evropské války těžila. Staly se největším světovým finančníkem a věřitelem, když již dříve byly největším výrobcem zboží a potravin. Měly daleko největší zásoby zlata. Jejich domácí trh byl tak rozsáhlý, že matutí firmy a distributoři se těšili výhodám plynoucím z velkovýroby, což platilo především pro vzkvétající automobilový průmysl. Vysoká americká životní úroveň a rychlá schopnost kapitálových investic si navzájem přinášely prospěch a v součinnosti podněcovaly další velké investice do průmyslové výroby, protože spotřebitelská poptávka dokázala absorbovat prakticky veškeré zboží, které zvýšená produktivita nabízela. Tak například v roce 1929 vyrobily Spojené státy přes 4 500 000 motorových vozidel ve srovnání s francouzskými 211 000, britskými 182 000 a německými 117 000.¹⁴⁴ Proto sotva překvapilo, že došlo k fantastickému nárůstu v dovozu kaučuku, cínu, ropy a dalších surovin, kterými se tento průmyslový rozmach sytil. Stejně prudce rostl během dvacátých let i vývoz, především automobilů, zemědělských strojů, kancelářského vybavení a dalšího zboží. Celý tento proces byl podporován rychlým růstem amerických investic v zámoří.¹⁴⁵ Přestože je toto všechno dobře známé, stále nás uvádí v úžas poznání, že Spojené státy dosahovaly v těchto letech „mnohem většího objemu výroby než ostatních šest velmocí *dohromady*“ a že „jejich zdrcující výrobní síla byla ještě dále zdůrazněna skutečností, že hrubá

hodnota vyrobeného zboží v přepočtu na obyvatele byla ve Spojených státech téměř dvakrát vyšší než ve Velké Británii nebo Německu a více než desetkrát nebo jedenáctkrát vyšší než v SSSR nebo Itálii.¹⁴⁶

Naproti tomu je také pravda, jak autor výše citovaných řádků poznamenává, „že politický vliv Spojených států ve světě nebyl v žádném ohledu srovnatelný s jeho mimořádnou průmyslovou silou“¹⁴⁷ neboli nebyl zřejmě ve dvacátých letech tak významný. Za prvé Američané vedoucí úlohu ve světové politice se všemi diplomatickými a vojenskými zápletkami, které s sebou takové postavení nevyhnutelně přináší, rozhodně odmítali. Spojené státy neměly prakticky potřebu zaplétat se do cizích problémů, a už vůbec ne do oněch, které se objevily ve východní Evropě nebo v oblasti Afrického rohu, pokud nebyly poškozovány aktivitami ostatních států americké obchodní zájmy. A za druhé přes veškerý *absolutní* nárůst amerického vývozu a dovozu nebyl jejich podíl v národní ekonomice tak velký jednoduše proto, že země byla do značné míry soběstačná. Ve skutečnosti „se podíl vyváženého průmyslového zboží v poměru k jeho celkové výrobě snížil z necelých deseti procent v roce 1914 na necelých osm procent v roce 1929“ a podíl účetní hodnoty přímých zahraničních investic na hrubém národním produktu zůstal nezměněn,¹⁴⁸ což nám také umožňuje pochopit, proč navzdory všeobecnému přijímání myšlenek o světovém trhu byla americká ekonomická politika *ve své podstatě* mnohem citlivější k domácím potřebám. Pro růst amerického blahobytu nebyl vnější svět s výjimkou některých surovin tak důležitý. A konečně mezinárodní události v desetiletí po roce 1919 nikterak vážně americké zájmy neohrožovaly. Evropské státy se sice ve dvacátých letech stále hašteřily, ale už daleko méně než na jejich počátku, Rusko se izolovalo a Japonsko bylo v klidu. Washingtonské smlouvy zastavily námořní soupeření. Za takových okolností mohly Spojené státy velice výrazně snížit armádní stavy (asi na 140 000 řádných vojáků), třebaže měly možnost budovat poměrně silné a moderní letectvo a i námořnictvo smělo konstruovat letadlové lodě a těžké křižníky.¹⁴⁹ Generálové a admirálové si – podle předpokladu – stěžovali na to, že jim Kongres přiděluje nedostatečné prostředky a také byla přijata jistá opatření, která poškozovala národní bezpečnost (např. Stimsonovo rozhodnutí z roku 1929 o zrušení dešifrovací služby s odůvodněním, že „gentlemanů nečtou cizí dopisy“).¹⁵⁰ Pravdou však je, že Spojené státy byly v tomto desetiletí

ekonomickým obrem, ale vojensky pouze střední vahou. Bylo zřejmě také příznačné, že v tomto období klidu Spojeným státům stále ještě chyběl vrcholný orgán složený z představitelů administrativy i ozbrojených složek, který by řešil strategické problémy, a byl by obdobou britského Výboru imperiální obrany nebo jejich pozdější Národní bezpečnostní rady. Ostatně k čemu by jim něco takového bylo, když americký národ myšlenku války rozhodně odmítal?

Vedoucí role Spojených států při překonávání finančního krachu z roku 1929 byla už popsána dříve.¹⁵¹ Při zjišťování relativní národní síly je však ještě důležitější, že následná hospodářská deprese a celní válka poškodila americkou ekonomiku mnohem víc než jakoukoli jinou vyspělou zemi. To bylo způsobeno nejenom relativně nekontrolovatelnou a kolísavou povahou amerického kapitalismu, ale také osudovým rozhodnutím z roku 1930, kdy byl pro celní ochranu přijat Smootův a Hawleyho sazebník. Navzdory stížnostem amerických farmářů a některých průmyslových skupin na nekalou cizí soutěž byla průmyslová a zemědělská produktivita země taková – jak jasně ukazovala převaha vývozu nad dovozem – že zhroucení volného světového obchodního pořádku poškodilo americké vývozce mnohem více než kterékoli jiné. „Hrubý národní produkt země, který v roce 1929 činil 98,4 miliard dolarů, spadl o tři roky později na necelou polovinu. Hodnota průmyslového zboží vyrobeného v roce 1933 nedosahovala ani čtvrtiny hodnoty z roku 1929. Téměř 15 000 000 dělníků přišlo o práci a bylo bez jakékoli podpory... V témže období hodnota amerického vývozu poklesla z 5,24 miliard dolarů na 1,61 miliard dolarů, což byl propad o devětašedesát procent.“¹⁵² A protože ostatní státy pospíchaly s vytvořením ochranných obchodních bloků, byla ta odvětví amerického průmyslu, která nadměrně závisela na vývozu, zruinována. „Export pšenice, který před deseti lety přinášel 200 000 000 dolarů, se v roce 1932 smrškl na 5 000 000 dolarů. Vývoz automobilů v hodnotě 541 000 000 dolarů v roce 1929 poklesl v roce 1932 na 76 000 000 dolarů.“¹⁵³ Světový obchod se všeobecně hroutil, ale jeho americký podíl se zmenšoval ještě rychleji, z 13,8 procent v roce 1929 na méně než deset procent v roce 1932. Navíc zatímco v období od poloviny do pozdních třicátých let zažívaly některé jiné velmocí postupné hospodářské oživení, Spojené státy postihla v roce 1937 další krutá ekonomická krize, ve které ztratily mnohé z toho, co v uplynulých pěti letech získaly. Tato druhá americká deprese už ostatní země tolik nepoškodila, protože mezitím došlo k tzv. „roz-

členění světové ekonomiky¹⁵⁴ tj. k seskupení států do obchodních bloků, které pak byly daleko soběstačnější než ve dvacátých letech. Celkovým důsledkem bylo, že nikdy zhruba od roku 1910 nebyl americký podíl na světové průmyslové výrobě tak nízký jako v roce mnichovské krize (viz tabulka 30).

Tabulka 30: Podíly na světové průmyslové výrobě v období 1929–1938¹⁵⁵ (v procentech)

	1929	1932	1937	1938
Spojené státy	43,3	31,8	35,1	28,7
SSSR	5,0	11,5	14,1	17,6
Německo	11,1	10,6	11,4	13,2
Spojené království	9,4	10,9	9,4	9,2
Francie	6,6	6,9	4,5	4,5
Japonsko	2,5	3,5	3,5	3,8
Itálie	3,3	3,1	2,7	2,9

V důsledku tohoto hospodářského poklesu a snižujícího se podílu zahraničního obchodu na hrubém národním produktu se americká politika za Hoovera a ještě více za Roosevelta soustřeďovala čím dál víc na vnitřní problémy. Protože americké veřejné mínění zaujímal silně izolacionistické názory a protože Roosevelt naléhal na řešení domácích problémů, dalo se sotva očekávat, že se bude zahraničním záležitostem věnovat tak intenzívně, jak by si přál Cordell Hull a ministerstvo zahraničí. Ale protože Spojené státy zaujímaly i nadále ve světové ekonomice klíčové postavení, není tak zcela neoprávněná kritika „zaujetí domácími problémy“ a „přání, aby každý čin okamžitě přinášel ovoce, [a] národního zvyku vytvářet takovou politiku, která se příliš nezamýšlí nad možným vlivem amerických programů na ostatní národy“.¹⁵⁶ Roku 1934 byl vydán zákaz poskytovat půjčky každé cizí vládě, která nezplatila své válečné dluhy, roku 1935 bylo vyhlášeno zbrojní embargo pro případ války a o něco později zákaz poskytování půjček každé válčící mocnosti, což způsobilo, že Británie s Francií musely vystupovat vůči fašistickým státům ještě obezřetněji. Veřejné odsouzení Itálie v roce 1935 bylo k úžasu britské admirality spojeno s nesmírným navýšením amerických dodávek ropy Mussoliniho režimu. Když Spojené státy nedůrazně zareagovaly na německou

a japonskou agresi pouze různými obchodními omezeními, „vyvolaly jen nepřátelství [obou], aniž by odpůrcům těchto států nějak výrazně pomohly. Ekonomická diplomacie F. D. Roosevelta plodila nepřátele, aniž však získávala přátele nebo podporovala případné spojence“.¹⁵⁷ Jejím nejvýznamnějším důsledkem – ačkoli odpovědnost padá na obě strany – snad bylo vzájemné podezírání, které povstalo mezi Whitehall a Washingtonem právě ve chvíli, kdy se diktátorské státy pustily do uskutečňování svých plánů.¹⁵⁸

V letech 1937 a 1938 se však začal obávat fašistických hrozeb zřejmě i Roosevelt, ale jak americké veřejné mínění, tak ekonomické potíže mu zabraňovaly, aby převzal iniciativu. Jeho výzvy adresované Berlínu a Tokiu se stávaly odhodlanějšími, podpora Británie a Francie poněkud vřelejší (i když v té chvíli to mohlo oběma demokraciím sotva pomoci). V roce 1938 se konaly tajné anglo-americké námořní rozhovory o tom, jak japonské a německé agresi čelit. Prezidentův „karanténní“ projev byl prvním náznakem, že hodlá proti diktátorským státům použít ekonomické diskriminace. Navíc teď Roosevelt naléhal na rozsáhlé zvýšení výdajů na obranu. Údaje v tabulce 26 ukazují, že Spojené státy vydávaly ještě v roce 1938 na zbrojení méně než Británie nebo Japonsko a pouhý zlomek částky přidělované vojenským složkám Německa a Sovětského svazu. Přesto se v období 1937 až 1938 výroba letadel skutečně zdvojnásobila a v roce 1938 vydal Kongres „nepřekonatelný námořní“ zákon, který povoloval mohutné rozšíření loďstva. Tehdy byly rovněž testovány prototypy bombardérů B-17, námořní pěchota vylepšovala taktiku obojživelné války a armáda (dosud bez kvalitních tanků) zápasila s problémy pancéřového válčení a připravovala se na rozsáhlou mobilizaci.¹⁵⁹ Když v Evropě propukla válka, nebyla žádná z ozbrojených složek zcela připravena, ale vzhledem k požadavkům moderní války byly už v lepším stavu než v roce 1914.

Ani tato přezbrojovací opatření nemohla ekonomiku Spojených států narušit. Nejcharakterističtější rysem americké ekonomiky konce třicátých let byla totiž její silná *nevyužitost*. V roce 1939 měly USA kolem 10 000 000 nezaměstnaných, nicméně produktivita průmyslu v přepočtu na hodinový výkon byla podstatně zvýšena zaváděním dopravních pásů, elektrických motorů (namísto parních strojů) a lepšími technikami řízení. V ukazatelích *absolutního* objemu výroby to však nebylo příliš znát, neboť se výrazně snížila pracovní doba dělníků. Vzhledem ke snížené poptávce, které re-

cese v období 1937 až 1938 nikterak nepomohla, nepovzbudila ekonomiku ani různá opatření „nového údělu“ a také nezužitkovala nevyužitou výrobní kapacitu. Spojené státy například v roce 1938 vyráběly 26 400 000 tun oceli, a tak v této oblasti převyšovaly Německo (29 700 000 tun), Sovětský svaz (16 500 000 tun) i Japonsko (6 000 000 tun). Přitom výroba oceli v těchto třech posledně jmenovaných zemích běžela na plné obrátky, zatímco *dvě třetiny* amerických oceláren zahálely. Jakmile se začalo vyrábět, byly tyto nevyužité kapacity rychle zapřaženy do velkolepých přezbrojovacích programů.¹⁶⁰ V roce 1940 bylo schváleno zdvojení (!) bitevního loďstva a vojenské letectvo počítalo s vytvořením osmačtyřiceti formací s 7800 bojovými letouny. Také byla (v důsledku uzákonění povinné vojenské služby a vojenského výcviku) vybudována armáda o síle skoro 1 000 000 mužů. To všechno se týkalo ekonomiky, která netrpěla vážnými strukturálními problémy jako italská, francouzská a britská, ale byla pouze v důsledku hospodářské deprese nevyužitá. Právě proto, že Spojené státy měly ohromné nadbytečné kapacity, zatímco ekonomiky ostatních zemí byly zahlcené, pomohou nám zřejmě výsledek budoucího boje nejlépe pochopit nikoli ukazatele skutečné výroby oceli nebo celkového objemu průmyslové výroby za rok 1938, ale údaje, které se pokoušejí stanovit velikost národního důchodu (tabulka 31), a ty, které udávají „relativní válečný potenciál“ ať už jakkoli nepřesně (tabulka 32). Obě tabulky nám totiž připomínají, že přestože byly Spojené státy světovou hospodářskou krizí krutě postiženy, zůstaly (podle vyjádření admirála Jamamota) spícím obrem.

Tabulka 31: Národní důchod mocností v roce 1937 a jeho podíl vydaný na obranu¹⁶¹

	Národní důchod (v miliardách dolarů)	Podíl vydaný na obranu (v procentech)
Spojené státy	68	1,5
Britské impérium	22	5,7
Francie	10	9,1
Německo	17	23,5
Itálie	6	14,5
SSSR	19	26,4
Japonsko	4	28,2

Tabulka 32: Relativní válečný potenciál mocností v roce 1937¹⁶²⁾
(vyjádřený v procentech)

Spojené státy	41,7
Německo	14,4
SSSR	14,0
Spojené království	10,2
Francie	4,2
Japonsko	3,5
Itálie	2,5
(sedm mocností celkem)	90,5)

Probuzení tohoto obra po roce 1938, a především po roce 1940, poskytuje definitivní potvrzení, že klíčovým problémem oné doby bylo *načasování* zbrojních závodů a strategických úvah. Podobně jako Británie a o něco dříve Sovětský svaz i Spojené státy teď usilovaly dohnat náskok ve zbrojení, který získaly fašistické státy svým včasnějším enormním zbrojením. Tabulka 31 ukazuje, že takové částky mohla vydávat i kterákoli jiná země, pokud by k tomu existovala domácí politická vůle. Dokonce ještě v roce 1939 činily americké výdaje na obranu pouze 11,7 procent veškerých výdajů a pouhé 1,6 procento hrubého národního produktu¹⁶³ – což bylo v procentech daleko, daleko méně, než kolik vydávala jakákoli jiná velmoc. Kdyby se ovšem podíl výdajů na obranu v americkém hrubém národním produktu zvýšil do té míry, že by se přiblížil podílu vydávaným na zbrojení fašistickými státy, proměnily by se Spojené státy automaticky v nejsilnější vojenský stát světa. Nadto existují četné důkazy, že si Berlín i Tokio uvědomily, jak by takový vývoj mohl ohrozit jejich vyhlídky na úspěšnou budoucí expanzi. V Hitlerově případě je sice tento náhled komplikován jeho pohrdáním Spojenými státy jako zdegenerovanou, rasově smíšenou mocností, ale i on tušil, že už si nemůže dovolit čekat s dalšími výboji do poloviny čtyřicátých let, protože pak by se vojenská rovnováha vychýlila nepochybně ve prospěch anglo-francouzsko-amerického tábora.¹⁶⁴ Japonsko, které bralo Spojené státy mnohem vážněji, se problémem zabývalo daleko precizněji. Japonské válečné námořnictvo odhadovalo, že zatímco koncem roku 1941 se bude síla japonského námořnictva rovnat sedmdesáti procentům námořnictva amerického, „pak v roce 1942 toto číslo poklesne na pětadesát procent, v roce 1943 na padesát procent a v roce 1944

na katastrofálních třicet procent“.¹⁶⁵ Pokud chtělo Japonsko uniknout svému osudu středně silného státu ve světě stále více zastíňovaném supervelmocemi, mělo, podobně jako Německo, silné strategické důvody, aby s válkou začalo brzy.

Nárůst krize v období 1931–1942

Když podrobíme analýze relativní přednosti a slabiny každé z velmocí v celé jejich šíři, a to i v návaznosti na ekonomickou a technickou dynamiku oné doby, stane se pro nás chod mezinárodní diplomacie třicátých let mnohem srozumitelnější. To neznamená, že by *lokální* kořeny různých krizí – ať už v Mukdenu, Etiopii nebo Sudetech – byly naprosto nepodstatné, nebo že by mezinárodní problémy neexistovaly, pokud by žily velmoci v souladu. Ale je jasné, že když nějaká regionální krize vyvstala, byli státníci velmocí nuceni takové události vnímat z hlediska širších diplomatických souvislostí, a snad ještě více ve světle naléhavých domácích problémů. Britský ministerský předseda MacDonald to svému kolegovi Baldwinovi jasně nastínil poté, co se v roce 1931 mandžuská otázka propojila s krizí libry a s pádem druhé labouristické vlády:

Všichni jsme byli tak rozptýlováni každodenními starostmi, že jsme neměli možnost nahlédnout situaci v jejím celku a promyslet odpovídající politiku. Jen jsme šli z jedné diskuse do druhé.¹⁶⁶

To nám jen připomíná, jak často hájili politikové zájmy bezprostřední a praktické, místo aby se zabývali problémy dlouhodobými a strategickými. Ale ani poté, co britská vláda konečně popadla dech, nejevila žádné známky, že by zamýšlela změnit svou obezřelou politiku vůči japonské agresi v Mandžusku. Nehledě na trvalou potřebu vyřešit ekonomické problémy a neutuchající odpor veřejnosti vůči vtažení do událostí na Dálném východě si vedoucí britští politikové rovněž uvědomovali, jak silně trvají dominia na zachování míru a jak je v oblasti, kde se Japonci těší strategickým výhodám, obrana impéria chatrná. Každopádně spousta Britů rozhodnutí Tokia vypořádat se s podrážděnými čínskými nacionalisty

schvalovala, a ještě více jich chtělo udržovat s Japonskem dobré vztahy. Dokonce i když tyto sympatie po dalších japonských útocích opadly, mohla Whitehall k důraznější akci přimět jedině Společnost národů, nějaká jiná velmoc, popřípadě obě dohromady.

Ale Společnost sama, jakkoli skvělé byly její zásady, neměla k tomu, aby japonské agresi v Mandžusku zabránila, žádné jiné účinné prostředky než ozbrojené síly svých vedoucích členů. A tak když se obrátila o pomoc k vyšetřovací komisi (Lyttonův výbor), zavadalo to pouze mocnostem záminku akci odložit, zatímco Japonci v útoku pokračovali. Z důležitých států neměla Itálie na Dálném východě žádné skutečné zájmy. Německo, ačkoli mělo s Čínou obchodní a vojenské svazky, se raději drželo zpátky a pozorovalo, zda by japonský „revizionismus“ nemohl posloužit jako užitečný precedens pro Evropu. Sovětského svazu se japonská agrese *dotýkala*, ale nebylo pravděpodobné, že by ho některá z velmocí ke spolupráci vyzvala, a rozhodně nestál o to, aby byl vehnán do konfliktu sám. Francie, jak se dalo čekat, byla zmítána rozporem. Nijak netoužila spatřit, jak se na Dálném východě připravuje precedens pro změnu stávajících územních hranic a opovrhne rezolucemi Společnosti. Také se stále více obávala tajného německého přezbrojování a rostoucí potřeby ochraňovat evropský status quo. Komplikace na Dálném východě by mohly odvést pozornost a možná i vojenské prostředky od německého problému, a proto se jich Francouzi děsili. Zatímco veřejně stála Paříž pevně za zásadami Společnosti, soukromě Tokiu dávala najevo, že japonské problémy v Číně chápe.¹⁶⁷ Naproti tomu vláda Spojených států – přinejmenším v osobě ministra zahraničí Stimsona – japonské akce nepřehlížela a správně v nich viděla hrozbu politice „otevřených dveří“, na kteréžto teorii byl americký životní styl silně závislý. Ale Stimsonovo zásadové odsuzování nepřitahovalo ani Hoovera, který se obával následných zápletek, ani britskou vládu, která se raději přizpůsobila, než by se pouštěla do křížáckého tažení. Výsledkem byla hádka Stimsona s Hooverem v jejich memoárech a (což bylo mnohem důležitější) zděděná nedůvěra mezi Washingtonem a Londýnem. Toto všechno mohlo posloužit jako skličující názorný příklad toho, co jistý odborník pojmenoval jako „meze zahraniční politiky“.¹⁶⁸

Daleko podstatnější než to, zda byl nebo nebyl japonský vojenský vpád do Mandžuska v roce 1931 proveden¹⁶⁹ s vědomím domácí vlády, byla skutečnost, že tato akce byla úspěšná a pokračovala dál, aniž se Západ na cokoli podstatného zmohl. A ještě

závažnější bylo, že se Společnost národů ukázala jako neúčinný nástroj na odvrácení agrese a že tři západní demokracie nebyly schopny jednotné akce. To také vyšlo najevo při tehdejších ženevských debatách o odzbrojení pozemních a vzdušných sil. Samozřejmě zde chyběly Spojené státy, ale rozdílné anglické a francouzské představy o tom, jak odpovědět na německé požadavky „rovnosti“, a neustálé britské vykrucování při žádostech Francouzů o garanci, která by ulehčila jejich obavám, způsobily, že nový Hitlerův režim mohl jednání opustit a pošlapat existující smlouvy, aniž se musel obávat odplaty.¹⁷⁰

Obnovení německé hrozby v roce 1933 ztížilo již dost napjatou diplomatickou spolupráci Anglie, Francie a Spojených států právě v době, kdy zkrachovala světová ekonomická konference a kdy naše tři demokracie zavedly vlastní měnové a obchodní bloky. Ačkoli Francii ohrožovalo Německo mnohem bezprostředněji, byla to Británie, která cítila, že se její manévrovací prostor výrazně zmenšuje. V roce 1934 jak vláda, tak její Výbor pro podmínky obrany přiznal, že Japonsko sice představuje bezprostřední nebezpečí, ale hrozba Německa je větší a dlouhodobá. Protože však nebylo možné čelit oběma protivníkům současně, bylo nezbytně nutné dosáhnout s jednou z těchto zemí usmíření. Zatímco některé kruhy by rády vylepšily vztahy s Japonskem, a tak mohly lépe čelit Německu, ministerstvo zahraničí dokazovalo, že anglo-japonské porozumění na Dálném východě by mohlo poničit křehké vztahy Londýna se Spojenými státy. Na druhé straně se oněm imperiálním a námořním kruhům, které považovaly za prioritu zesílenou britskou obranu v Orientu, dalo namítat, že je nemožné odvrhnout francouzské obavy z německého revizionismu a že by bylo (po roce 1935) fatální ignorovat rostoucí hrozbu luftwaffe. Po zbytek tohoto desetiletí politikové ve Whitehall zvažovali, jak uniknout z tohoto strategického bludného kruhu, kdy museli čelit potenciálním nepřátelům na opačných koncích zeměkoule.¹⁷¹

V letech 1934 a 1935 se však takové dilema jeví jako znepokojivé, ne však naléhavé. Hitlerův režim byl sice zjevně nepřijemný, ale projevil překvapivou ochotu jednat o dohodě s Polskem. Každopádně bylo Německo ve vojenském ohledu stále ještě výrazně slabší než Francie nebo Rusko. Navíc německá snaha vpadnout po Dollfusově zavraždění v roce 1934 do Rakouska vyprovokovala Mussoliniho, aby jako varování poslal do Brennerského průsmyku vojáky. Naděje, že by se Itálie mohla spojit s mocnostmi usilují-

cími o zachování statu quo, se zamlouvala především Francii, která se v dubnu 1935 pokoušela vytvořit se „Stresa Front“ protiněmeckou koalici. Skoro současně naznačil Stalin, že by se rovněž rád přidružil k „mírumilovným“ státům, a tak roku 1935 vstoupil Sovětský svaz nejenom do Společnosti národů, ale také uzavřel bezpečnostní smlouvu s Paříží a Prahou. Ačkoli Hitler dal nechuť vůči „východnímu Locarnu“ jasně najevo, vypadalo to, jako by Německo bylo ze všech stran dokonale obklíčeno. A na Dálném východě nebylo o Japonsku ani slechu.¹⁷²

Aniž musel Hitler hnout prstem, byla tato povzbudivá situace v druhé polovině roku 1935 silně narušena. Rozdílné chápání „bezpečnostního problému“, které dělilo Anglii a Francii, se projevilo na straně Britů jejich nevrlostí vůči obnovení francouzsko-ruských vztahů a na francouzské straně nesouhlasem s anglo-německou námořní smlouvou z června 1935. Obě dohody byly podniknuty na vlastní pěst v zájmu zlepšení vlastní bezpečnosti. Francie toužila vtáhnout Sovětský svaz do systému evropské rovnováhy, Británie se naléhavě potřebovala zbavit svých námořních problémů v evropských vodách a na Dálném východě. Každý z těchto kroků však vždy připadal druhému sousedu jako špatný signál Berlínu.¹⁷³ Tyto rozpory byly sice škodlivé, ale nikoli katastrofální. To se však nedalo říci o Mussoliniho invazi do Habeše, kterou následovala série místních šarvátek, a o jeho zoufalé ctižádostivé touze vytvořit nové římské impérium. Habeš byla také dobrým příkladem regionálních bojů, které měly mimořádně rozsáhlé následky. Pro Francii, která se děsila nepřijemné skutečnosti, že se její nový potenciální spojenec proti Německu mění v zavilého nepřítele, byla habešská záležitost holým neštěstím. Přivírat oči nad bezuzdným pošlapáváním principů Společnosti národů bylo znepokojivé, neboť se jednalo o Mussoliniho ukázkou síly (na koho zaútočí příště?). Vehnout Itálii do německého tábora by bylo z hlediska *realpolitik* příkladem neodpuštělné hlouposti, ale nezdálo se, že by se tato úvaha idealistických Britů nějak příliš dotýkala.¹⁷⁴ Přesto bylo dilema britských politiků přinejmenším stejně velké, neboť nejenže museli čelit ještě větší veřejné nevoli nad křiklavým italským porušováním zásad Společnosti, ale také se museli obávat toho, co všechno by mohlo Japonsko na Dálném východě provést, pokud by byl Západ vtažen do tahanic kolem Středomoří. Zatímco Francie trnula strachem, že by handrkování s Itálií mohlo Hitlera vlákat do Porýní, Británie podezírala Japonce, že by je to mohlo povzbudit k dal-

šímu pronikání do Asie, a to tím spíše, že se Tokio právě tehdy rozhodlo porušit námořní smlouvy a pustilo se do neomezeného budování loďstva.¹⁷⁵ V širších souvislostech měly obě mocnosti pravdu a jako vždy byly potíže se sladěním bezprostředních problémů s dlouhodobými důsledky.

Nejdříve se jako oprávněné ukázaly obavy francouzské. Anglo-francouzská nabídka územní úpravy v severovýchodní Africe ve prospěch Itálie (Hoarův a Lavalův pakt) vyvolala rozhořčený výbuch především britského veřejného mínění. A tak zatímco se jak londýnská, tak pařížská vláda zmítaly mezi příklonem k veřejnému mínění a tajným zvažováním lákavých a zdánlivě přijatelných strategických i ekonomických důvodů, které hovořily proti válce s Itálií, vydal Hitler rozkaz k znovuobsazení demilitarizovaného Porýní (březen 1936). Z vysloveně vojenského hlediska to zase taková rána nebyla a zdálo se krajně nepravděpodobné, že by se Francie odvažila na Německo zaútočit, a jako zhola nemožná se jevila myšlenka, že by něco takového podnikli Britové.¹⁷⁶ Ale toto další oslabení versailleského uspořádání – a naprosté popření locarnské smlouvy – vyvolalo obecný problém týkající se toho, co je a co není mezinárodně přijatelný způsob změny statu quo. Protože vedoucí členské státy Společnosti národů nedokázaly zadržet Mussoliniho agresi v letech 1935 až 1936, byla autorita Společnosti značně otřesena. Proto hrála tak nepatrnou či dokonce žádnou roli ve španělské občanské válce nebo v drzém japonském útoku na Čínu v roce 1937. Aby bylo možné dalším změnám stávajícího územního uspořádání zabránit, nebo je alespoň kontrolovat, bylo by třeba, aby silné mocnosti hájící status quo podnikly proti „revizionistickým“ státům rozhodné akce.

Ale žádné z těchto „statutárních“ mocností se však nezdálo schůdné opravdu sáhnout ke zbraním. A když se fašistické země začaly sbližovat (krátce poté, co Mussolini vyhlásil Osu Berlín – Řím, podepsalo Německo a Japonsko v listopadu 1937 pakt proti Kominterně), stávali se jejich potenciální protivníci ještě uzavřenější a nejednotnější.¹⁷⁷ Navzdory americkému rozhořčení, které vyvolala japonská agrese v Číně a bombardování americké lodi *Panay*, nemohl Roosevelt v roce 1937 podniknout rozhodné kroky v zámořských záležitostech, jak by si přál. Ekonomiku zasáhla další deprese a Kongres schválil dokonce ještě přísnější zákony o neutralitě. Protože všechno, co mohl Roosevelt učinit, bylo verbální odsouzení agrese bez jakéhokoli příslibu akce, stala se jeho politika

jen dalším „příspěvkem k posílení anglo-francouzských pochyb o americké spolehlivosti“.¹⁷⁸ Zcela odlišným způsobem se na domácí záležitosti soustředil i Stalin v Sovětském svazu, kde právě vrcholily čistky a okázalé soudní procesy. Ačkoli opatrně rozšiřoval pomoc Španělské republice v občanské válce, uvědomoval si, že na Západě mnoho lidí nenávidí „rudé košile“ ještě více než „černé košile“, a že by proto bylo velice nebezpečné pouštět se do otevřeného konfliktu s Osou. Japonské operace na Dálném východě a podepsání paktu proti Kominterně jeho obezřetnost jen zvýšily.

Avšak mocností, která byla událostmi z let 1936–1937 postižena nejvíce, byla nepochybně Francie. Nejenže se hroutila její ekonomika a její politická scéna byla rozdělená natolik, až se někteří pozorovatelé domnívali, že země stojí na prahu občanské války, ale také řada ničivých útoků téměř zlikvidovala propracovaný evropský bezpečnostní systém. Když Němci obsadili Porýní, zanikla poslední naděje, že by francouzská armáda mohla podniknout ofenzivní akci, a tím vyvinout tlak na Berlín. Francouzské vzdušné síly pomalu zastarávaly, a tak se země zdála pro Luftwaffe čím dál snazší kořistí. Habešská záležitost a Osa Berlín – Řím přeměnily Itálii z potenciálního spojence na velice nevypočitatelného a hrozivého nepřítele, Belgie se stáhla do izolace a zhatila stávající plány na obranu francouzských severních hranic. Maginotovu linii, která by tuto průrvu zacementovala, nebylo možno (z finančních důvodů) prodloužit a španělská občanská válka vyvolala strašlivou možnost, že Francii vznikne za zády fašistický stát sympatizující s Osou. Na východě Evropy se Jugoslávie sbližovala s Itálií a Malá dohoda byla zřejmě v posledním tažení.¹⁷⁹

Za těchto ponurých, téměř ochromujících okolností, kdy Neville Chamberlain nahradil (v květnu 1937) Baldwina na postu ministerského předsedy, se stala úloha Velké Británie klíčovou. Chamberlain, jenž byl znepokojen ekonomickou a strategickou zranitelností své země a vyhlídky na válku se osobně děsil, byl rozhodnut zabránit jakékoli budoucí krizi v Evropě tím, že bude předkládat diktátorům „pozitivní“ nabídky, aby tak ztlumil jejich hněv. Protože mu byl Sovětský svaz podezřelý, Rooseveltovou „mnohomluvností“ pohrdal, francouzskou diplomacií, která se zmítala mezi nekompromisností a pasivitou, nesnášel a Společnost národů považoval za zcela neúčinnou, rozvinul britský ministerský předseda vlastní strategii appeasementu, kterou hodlal zajistit trvalý mír. Londýn vysílal signály o obchodních a koloniálních ústupcích do

Berlína už dříve. Chamberlainovým přínosem byla ochota rozšířit tyto ústupky i na Evropu samotnou a uvažovat o jejích územních změnách. V téže době a právě proto, že viděl v Německu největší nebezpečí, hořel Chamberlain touhou vylepšit vztahy s Itálií v naději, že se mu ji podaří odtrhnout od Osy.¹⁸⁰ Všechny tyto kroky byly nutně sporné a *inter alia* vedly počátkem roku 1938 k demisi Chamberlainova ministra zahraničí Edena, vyvolaly domácí kritiku sice malé, ale zvětšující se skupiny odpůrců politiky appeasementu a prohloubily podezření Washingtonu i Moskvě. Proti tomu se však dá namítat, že spousta troufalých kroků v dějinách diplomacie byla také sporná. Zásadní chyba Chamberlainovy strategie, kterou zdaleka nepochopila většina lidí v Evropě, spočívala ve skutečnosti, že Hitler byl ve své podstatě *neusmiřitelný*, o budoucím územním uspořádání měl jasno, a tak ho nějaké dílčí úpravy statu quo ani uspokojit nemohly.

V roce 1939 a ještě více v letech 1940–1941 se tento Hitlerův záměr jednoznačně vyjevil, ale v krizovém roce 1938 si ho neuvědomovala ani britská, ba dokonce ani francouzská vláda. Anšlus Rakouska na jaře tohoto roku byl nemilou ukázkou Hitlerovy záliby v neohlášených pohybech, ale mohl doopravdy někdo cokoli namítat proti zásadě spojit Němce s Němci? Tento čin jen zesílil Chamberlainovo přesvědčení, že je třeba urovnat problém německy mluvící menšiny v Československu dříve, než se jím začnou zabývat velmoci a než je přivede na okraj války. Samozřejmě, že sudetská otázka byla mnohem spornější. Vždyť i Československo mělo nárok na suverenitu, která byla mezinárodně garantována. Touha západních mocností uspokojit Hitlera se zdála mnohem více ovlivněna sobeckými obavami než vznešenými ideály. Ale faktem bylo, že *führer* byl jediný, kdo byl tehdy připraven bojovat, a výhody, které získal na mnichovské konferenci, ho jen rozzlobily, protože oddálily vyhlídky na zničení Československa. K velmocenské válce jsou vždycky zapotřebí dva. V roce 1938 zde nebyl nikdo, kdo by byl ochoten Hitlerovi odporovat.¹⁸¹

Protože na Západě chyběla politická a veřejná vůle k válce, nemá valného smyslu se pouštět do dalekosáhlých úvah o tom, co by se stalo, kdyby Británie a Francie vstoupila kvůli Československu do války, ale stojí za povšimnutí, že vojenská rovnováha nebyla Německu tak příznivá, jak různí obhájci appeasementu naznačovali.¹⁸² Je ale jasné, že po mnichovské dohodě se tato rovnováha rozhodně vychýlila na Hitlerovu stranu. Likvidace Českosloven-

ska jako významné středně silné evropské mocnosti v březnu 1939, německý zábor československé výzbroje, továren i surovin a Stalina vzrůstající podezíravost vůči Západu převážily výhody Londýna a Paříže, mezi které patřil podstatný nárůst britské zbrojní výroby, mnohem těsnější anglo-francouzská spolupráce či posun veřejného mínění v Británii i dominiích na stranu odpůrců politiky appeasementu. V téže době (v lednu 1939) se Chamberlainovi nepodařilo odlákat Itálii od Osy ani ji odstrašit od agrese na Balkáně, i když z určitých naléhavých důvodů se Mussolini nechtěl ihned zařadit po bok svého diktátorského druha a bojovat ve velmocenské válce proti západním národům.

Když Hitler začal koncem jara 1939 vyvíjet nátlak na Polsko, dalo se už konfliktu vyhnout s mnohem většími obtížemi než v roce předešlém a také vyhlídky na anglo-francouzské vítězství v případě, že by válka opravdu vypukla, byly *mnohem* menší. Německá okupace zbytku Československa v březnu 1939 a italský vpád do Albánie o měsíc později přivedly demokracie pod silicím tlakem veřejného mínění, které žádalo „zadržet Hitlera“, k nabídce záruk Polsku, Řecku, Rumunsku a Turecku, a tak svázaly západní Evropu s osudem východní Evropy do takové míry, o jaké se Britům dříve ani nesnilo. Přesto však nebylo možné, aby západní země podporovaly Polsko přímo, a jakákoli *nepřímá* pomoc znamenala v době, kdy francouzská armáda zaujala strategické defenzivní postavení a Britové věnovali značnou část prostředků na zdokonalení vzdušné obrany země, jen málo. Jediná přímá pomoc, která mohla být Polsku poskytnuta, by musela přijít z východu. Ale Chamberlainova vláda se do smlouvy s Moskvou nikterak nehrnula a Poláci byli rozhodně proti tomu, aby měli Rudou armádu na vlastním území. Protože Stalinovým hlavním zájmem bylo získat čas a vyhnout se válce a Hitler potřeboval zvýšit tlak na západní státy, aby se Polska zřekly, měli oba diktátoři, bez ohledu na ideologické rozdíly, trvalý zájem uzavřít „obchod“ na účet Varšavy. Šokující vyhlášení Molotovova a Ribbentropova paktu (23. srpna 1939) německé strategické postavení nejenom posílilo, ale také způsobilo, že válka o Polsko se stala skutečně nevyhnutelnou. V této době už nebyl „appeasement“ řešením ani pro Londýn, ani pro Paříž, i když ekonomické a vojenské poměry naznačovaly (zřejmě daleko více než v letech minulých), že by bylo lepší se velmocenského konfliktu vyvarovat.¹⁸³

Vypuknutí druhé světové války tak zastihlo Británii a Francii

zase jednou v protiněmeckém táboře a stejně jako v roce 1914 se britské expediční síly přeplavily přes Lamanšský průliv, zatímco anglo-francouzské flotily zavedly námořní blokádu.¹⁸⁴ Ve spoustě dalších aspektů však byly strategické obrysy této války zcela odlišné od války minulé a pro Spojence nikterak výhodné. Nejenomže neexistovala východní fronta, ale politická dohoda mezi Berlínem a Moskvou, kterou si oba státy Polsko rozdělily, vedla také k dohodám obchodním, a tak rostoucí přísun ruských surovin trvale mařil účinky blokády na německou ekonomiku. V prvním válečném roce mělo sice Německo stále zoufale nízké zásoby nafty a ostatních surovin, ale výroba náhražek, švédská železná ruda a silicí dodávky z Ruska pomáhaly tento nedostatek překlenout. Navíc následkem nečinnosti Spojenců na západní frontě se německé zásoby nafty a střeliva nijak výrazně neztenčovaly. Kromě toho nemuselo Německo podporovat takové problematické spojení, jako bylo Rakousko-Uhersko za první světové války. Kdyby se v září 1939 ke konfliktu připojila rovněž Itálie, byly by zřejmě její ekonomické nedostatky pro mizivé říšské zásoby takovou záležitostí, že by se snad i snížily vyhlídky na úspěch německého útoku na západ v roce 1940. Bylo jasné, že by italská účast zkomplikovala, byť nikterak vážně, anglo-francouzské postavení ve Středomoří a že neutralita Říma otvírala německému obchodu užitečnou cestu. Proto mnoho stratégů v Berlíně doufalo, že Mussolini zůstane stranou.¹⁸⁵

„Předstíraná válka“ nepodrobila německou ekonomiku zkoušce, a naopak dovolila Německu zdokonalit ony prvky národní strategie, ve kterých měl wehrmacht nespornou převahu: operační doktrínu, propojování armád, taktické letectvo a decentralizovaný ofenzivní způsob válčení. Polské tažení zejména potvrdilo účinnost bleskové války, odhalilo řadu slabých míst (které mohly být posléze napraveny) a posílilo německou jistotu, že je schopno rychlými překvapivými útoky a vhodnou koncentrací vzdušných a pancéřových sil nepříteli přemoci. Tuto dovednost Němci opět snadno předvedli při rychlém přepadu Dánska a Nizozemí. V Norsku zeměpisné podmínky neumožňovaly operace německých pancéřových divizí, a navíc museli Němci počítat s vlivem britské námořní moci. Proto byl úspěch tohoto tažení na vážkách až do doby, než si luftwaffe podrobila vzdušný prostor. Ale nejlepším příkladem nadřazenosti německé vojenské doktríny a operační taktické schopnosti bylo francouzské tažení z května až června 1940, kdy silnější, ale hůře

organizovaná spojenecká pěchota a pancéřové jednotky byly smeteny Guderianovými tankovými formacemi a motorizovanou pěchotou. Ve všech těchto střetnutích měl útočník výraznou převahu ve vzduchu. Na rozdíl od bitev z období 1914–1916, kdy si ani jedna strana nedokázala příliš poradit s novými podmínkami válčení, ukázala tato tažení z roku 1940 německé přednosti, které, jak se zdálo, převážily nebezpečí přetrvávající německé ekonomické slabosti.¹⁸⁶

Navíc si německá válečná mašinerie těmito rozhodujícími vítězi z období 1939–1940 velice rozšířila dostupné zásoby nafty a dalších surovin. Nejenomže mohla snadno vykořisťovat (a také vykořisťovala!) své poražené nepřátele, ale vyřazení Francie a zřejmá britská neschopnost podniknout velké vojenské tažení způsobily, že zásoby wehrmachtu nebyly výrazně odčerpány v rozsáhlých válečných operacích. Španělské suroviny byly teď přístupné po souši, švédská ocel byla zabezpečena před spojeneckými výpravami a Rusko, které se vskrytu děsilo Hitlerových rychlých úspěchů, své dodávky zvýšilo. Za těchto okolností nezpůsobil italský vstup do války právě v okamžiku francouzského zhroucení Německu takové ekonomické nesnáze, jaké se daly čekat, i když nápadně neúspěšná italská tažení ukazovala, jak silně byla Itálie ve třicátých letech přeceňována.¹⁸⁷ Zato skutečně odváděl britské prostředky z Evropy na Střední východ.

Kdyby válka pokračovala pouze s těmito třemi státy, lze těžko říci, jak dlouho by mohla trvat. Britské impérium vedené Churchillem bylo odhodláno pokračovat v boji a mobilizovalo ohromné množství mužů i zásob válečného materiálu, takže například v roce 1940 předstihlo Německo jak ve výrobě letadel, tak i tanků.¹⁸⁸ Britské zásoby zlata a dolarů už sice nestačily na placení amerických dodávek, ale Rooseveltovi se podařilo zrušit zhoubné zákony o neutralitě a přesvědčit Kongres, že je v zájmu bezpečnosti země Británii podporovat, například zákonem o půjčce a pronájmu, dohodou zvanou „torpédoborci za základny“ nebo poskytováním ochranného doprovodu lodím.¹⁸⁹ Následkem toho se obě hlavní válčící strany dostaly do postavení, kdy ani jedna nebyla schopna druhou rozhodujícím způsobem zasáhnout. Pokud bitva o Británii zmařila německou invazi na druhou stranu Lamanšského průlivu, pak nerovnováha pozemních sil zcela vyloučila britský vojenský vstup do Evropy. Nálety bombardovacích perutí na Německo sice posilovaly anglickou morálku, ale v tomto období působily jen ne-

patrné škody. Navzdory občasným nájezdům do severního Atlantiku nebylo německé hladinové loďstvo v takovém postavení, aby mohlo na královské námořnictvo zaútočit. Naproti tomu ponorková válka byla jako vždy hrozivá, a to hlavně díky Dönitzově modernější taktice a převaze v ponorkách. V severní Africe, Somálsku a Habeši vojska Britského impéria snadno obsadila Italy držené pozice, ale nesmírně těžko se vyrovnávala s výbušně vedenou válkou, kterou praktikovaly Rommelův africký sbor nebo německé invazní jednotky v Řecku. Druhý rok takzvané „poslední evropské války“ byl charakterizován spíše obrannými vítězstvími a malými zisky než obřími bitvami a velkými zábory území.¹⁹⁰

Proto Hitlerovo osudové rozhodnutí napadnout v červnu 1941 Rusko proměnilo nevyhnutelně veškeré rozměry konfliktu. Ze strategického hlediska to znamenalo, že Německo teď muselo bojovat na několika frontách současně, a tak se navrátilo ke svému problému z let 1914–1917. To představovalo především nesmírnou zátěž pro luftwaffe, která měla své letky řídit rozprostřeny mezi západem, východem a Středomořím. Britské impérium na Středním východě, které by určitě bylo ohroženo, pokud by tam Hitler vyslal pouhou jednu čtvrtinu vojsk a vzdušných sil zapojených do operace Barbarossa, se díky tomu mohlo stát, podobně jako domovské ostrovy, budoucím odražením pro protiofenzivu. Ale nejdůležitější ze všeho bylo, že samotná rozloha ruského území a logistické požadavky na vedení války stovky kilometrů hluboko ve vnitrozemí zभावovaly wehrmacht jeho největší přednosti, totiž schopnosti podnikat drtivé útoky na omezených úsecích fronty, při nichž byl nepřítel přemožen dříve, než Němci vyčerpali vlastní válečný materiál a než se zbrzdila jejich válečná mašinerie. V protikladu k ohromnému seskupení útočných sil shromážděných Německem a jeho spojenci v červnu 1941 bylo zásobování a přísun dalšího materiálu minimální, což bylo zaviněno především nedokonalým silničním systémem. Také nikdo nepočítal s válčením v zimě, neboť se Němci domnívali, že boje skončí do tří měsíců. Rovněž německá výroba letadel byla v roce 1941 výrazně nižší než britská nebo ruská, nemluvě o letecké výrobě Spojených států. Wehrmacht měl tanků mnohem méně než Rusko a v rozsáhlých bojích se rychle vyčerpávaly zásoby nafty a munice.¹⁹¹ Ani nápadná úspěšnost wehrmachtu v poli – a pošetilé Stalinovy rozmístovací rozkazy jako odpověď na překvapivý útok, které Němcům umožnily, aby v prvních čtyřech měsících bojů zabili nebo zajali 4 000 000 Rusů – nemohly pro-

blém vyřešit. Rusko mohlo ztratit děsivé množství vojáků a vybavení i přijít o 1 000 000 čtverečních kilometrů území, a stále ještě nemuselo být poraženo. Dobytí Moskvy nebo dokonce zajetí samotného Stalina nemuselo vzhledem k nesmírným rezervám této země znamenat kapitulaci. Toto byla neomezená válka a Třetí říše přes všechny impozantní úspěchy a operační dokonalost na ni nebyla dostatečně připravena.

Zcela jinou otázkou, kterou jen těžko zodpovíme a která svádí ke spekulacím, je, zda Rusko mohlo v prosinci 1941 přečkat německou armádu před branami Moskvy a zároveň mohutný útok Japonska na Sibiř. Tím, že Japonsko podepsalo (v září 1940) třístranný pakt s Německem a Itálií a později (v dubnu 1941) smlouvu o neutralitě se Sovětským svazem, doufalo, že Sovětský svaz odradí a bude se moci zaměřit na expanzi jižním směrem. Ale v Tokiu bylo také mnoho těch, kteří po zprávách o německém postupu na Moskvu znovu upadli v pokušení rozpoutat válku proti Rusku. Ale i pokud by se japonská armáda rozhodla dát přednost před operacemi na jihu válce proti svému tradičnímu nepříteli v Asii, dalo by Rooseveltovi zřejmě ještě spoustu práce přesvědčit americký národ, aby se do takové války plně zapojil. Pomoc, kterou by mohli Britové na Dálném východě Rusku poskytnout (kdyby vstoupil Churchill do konfliktu), by byla minimální. Stalin nakonec nemusel podstoupit kruté boje na dvou frontách a mohl koncem roku 1941 přesunout ze Sibiře výborně vycvičené, na zimní podmínky přivyklé divize, které pomohly zastavit ofenzivu a pak hnát Němce pryč.¹⁹² Z pohledu Tokia však bylo rozhodnutí udeřit směrem na jih velice logické. Embargo uvalené Západem na japonský obchod a zmrazení jeho aktiv v červenci 1941 (poté, co Tokio zabralo francouzskou Indočínu) daly jak armádě, tak námořnictvu jasně na srozuměnou, že pokud nepřistoupí na americké politické požadavky, nebo se nepokusí dobýt ropné a surovinové bohatství jihovýchodní Asie, bude Japonsko během několika měsíců ekonomicky na dně. A tak se po červenci 1941 změnila severní válka proti Rusku v holou nemožnost a jižní operace v naprostou nutnost. Ale protože se mělo za to, že Američané sotva budou nečinně přihlížet, jak si Japonsko dopomáhá k Borneu, Malajsií a holandské Východní Indii, bylo nutno také zničit americké vojenské základny v západním Tichomoří stejně jako loďstvo zakotvené v Pearl Harboru. Jenom proto, aby mohl „čínský incident“ pokračovat, pokládali nyní japonští generálové za nezbytné pod-

porovat rozsáhlé operace tisíce kilometrů od domova a proti cílům, o kterých dříve sotva slyšeli.¹⁹³

A tak se prosinec 1941 stal druhým klíčovým momentem války, která se teď změnila ve světovou. Ruská protiofenziva u Moskvy v témže měsíci pak potvrdila, že blesková válka přinejmenším zde uvázla. Omračující série japonských úspěchů během prvních šesti měsíců války v Tichomoří sice zasadila Spojencům těžké rány, ale z hlediska velmocenské strategie nebylo žádné ze ztracených území (dokonce ani Singapur nebo Filipíny) životně důležité. Mnohem důležitější bylo, že japonské akce a Hitlerovo svévolné vyhlášení války Spojeným státům nakonec do konfliktu vtáhly nejsilnější zemi světa. Je jasné, že pouhá průmyslová výkonnost nemohla zajistit vojenský úspěch – a zejména německé operační umění ukazuje, že jednoduchá porovnávání počtu mužů a počtu dolarů byla pošetilá.¹⁹⁴ Avšak velká aliance, jak ji Churchill hrdě nazýval, byla po materiální stránce daleko silnější než státy Osy a její výrobní základna byla v bezpečné vzdálenosti od německých a japonských ozbrojených sil, takže měla prostředky a příležitost vybudovat ničující vojenskou sílu, o které se žádnému z dřívějších odpůrců fašistické agrese ani nesnilo. Během dalšího roku se v podstatě začala naplňovat de Tocquevillova předpověď z roku 1835 o vytvoření bipolárního světa.

STRATEGIE A EKONOMIKA DNES A ZÍTRA